

ČESKÝ JAZYK A LITERATURA

4
2020–2021

FRAUS

Vydává Nakladatelství Fraus, s.r.o.

Vedoucí redaktorka:

prof. PhDr. Marie Cechová, DrSc.

Redaktorka:

doc. PaedDr. Helena Chýlová, Ph.D.

Redakční rada:

doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D.,
prof. dr. hab. Mieczysław Balowski,
doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.,
doc. PhDr. Ondřej Hník, Ph.D.,
PhDr. Bohuslav Hoffmann, CSc.,
PhDr. Miloš Hoznauer,
doc. PaedDr. Helena Chýlová, Ph.D.,
PhDr. Robert Kolár, Ph.D.,
PhDr. Jiří Kostečka, Ph.D.,
prof. PhDr. Jiří Kraus, DrSc.,
doc. PaedDr. Ladislava Lederbuchová, CSc.,
PhDr. Květa Rysová, Ph.D.,
Mgr. Josef Soukal,
PhDr. Ivana Svobodová,
prof. PhDr. Karel Šebesta, CSc.,
doc. PhDr. Martina Šmejkalová, Ph.D.,
PhDr. Stanislav Štěpáník, Ph.D.,
doc. PhDr. Ludmila Zimová, CSc.

adresa redakce:

Nakladatelství Fraus, s. r. o.
Edvarda Beneše 2438/72
301 00 Plzeň
www.fraus.cz/cj1
e-mail: chylova@kcj.zcu.cz

Vychází pětkrát ročně.

Cena jednoho čísla 59 Kč.

Uzávěrka čísla 31. 3. 2021.

sazba: Olga Kuchtová

Vytištěno v České republice.

Distribuce: Předplatné zajišťuje jménem

vydavatele firma SEND Předplatné.

adresa: SEND Předplatné spol. s r.o., Ve Žlábku

1800/77, 193 00 Praha 9 Horní Počernice

tel.: 225 985 225, e-mail: send@send.cz

© Nakladatelství Fraus, Plzeň 2021

ISSN 0009-0786

MK ČR E 4809

Vzor bibliografické citace je uveden

na www.ceskyjazykaliteratura.cz.

Časopis je zařazen v Seznamu recenzovaných
neimpaktovaných periodik vydávaných v Česku.

Časopis je zařazen do databáze ERIH+.

Obsah

Studie a články

Přechylovat, nebo nepřechylovat příjmení v češtině?
Patrik Mitter 157

Nevinný – vinný
(V Erbenových stopách...)
Nella Mlsová 166

K recenzím učebnic aneb
Není ten váš ředitel nějaký mrzký tvor?
Stanislav Štěpáník, Jana Vlčková-Mejvaldová 171

Kudy do protektorátní prózy
Alena Štádková Fialová 182

Vybrané podněty pro rodilé mluvčí
z výuky české mluvnice pro cizince
Milan Hrdlička 188

Z nové umělecké literatury

Kunderovské problémy a paradoxy
Erik Gilk 193

Jazyková poradna

Proč Praslovan, Neslovan, ale všeslovan?
Milan Hrdlička 200

Rozhledy

Valerij M. Mokenko osmdesátníkem
Mieczysław Balowski 201

Životní jubileum češtinářky Květy Rysové
Jiří Hasil 204

Z literárního muzea: Sofie Podlipská
Martin Hrdina 205

Literatura

Přínos Jihočeské univerzity k poznání
barokního období
Naděžda Kvítková 207

Přechylovat, nebo nepřechylovat příjmení v češtině?

Patrik Mitter, PF UJEP

patrik.mitter@ujep.cz

Klíčová slova: ženská příjmení, přechylování, skloňování, genderová gramatika, jazykový systém češtiny, zákon o příjmení

Key words: feminine surnames, motion, grammar gender, Czech language system, Czech Law on registries an surname change

To move or not to move the gender motion surnames in Czech?

The article is focused on the feminine surnames without motion, the increasing number of which could be observed in Modern Czech. The process reflects Low Act No. 301/2000 Coll. on Offices of Vital Records, Names and Surnames. The article follows the necessity of knowing the surname grammar gender of the persons in the text and on the issue of the female surnames without motion in Czech. Both topics discuss the consequences of not-knowing the grammar gender of the persons in the text and the large increase in the number of feminine surnames without motion in Czech, its reflection in the Czech language system, grammar descriptions and for the Czech language speakers.

1. Úvod

V posledních dvou desetiletích lze v češtině pozorovat zvýšený výskyt nepřechýlených příjmení žen, a to nejen u cizinek. Příčinou tohoto jevu je vliv feministických a genderových názorových proudů na české prostředí a současně existence zákona č. 301/2000 Sb., o matrikách, jménu a příjmení. Problematika nepřechýlených příjmení se průběžně stává i předmětem zájmu médií, o čemž svědčí i několik diskusních pořadů na toto téma v masmédiích v nedávné době. Většinou se jedná o diskuse zastánců nepřechylování příjmení a těch, kteří upozorňují na nesoulad takovýchto příjmení se systémem české gramatiky. Bohužel z těchto diskusí málokdy vznikne produktivní dialog, v němž by jedna strana dokázala argumentačně přesvědčit druhou stranu. Cílem naší stati je zamyšlení se nad nepřechylováním příjmení žen a nad důsledky, které by z možného většího nárůstu počtu nepřechýlených příjmení vyplynulo pro jazykový systém češtiny, jeho reflexi v mluvnických popisech češtiny i pro její uživatele.

V úvodu naší stati je třeba zmínit skutečnost, že výše uvedený zákon č. 301/2000 Sb., o matrikách, jménu a příjmení, již ne plně vyhovuje společenským potřebám, a nelze proto vyloučit, že bude novelizován. Podle tohoto zákona lze při uzavření manželství nebo vzniku partnerství (tj. registrovaného) na základě žádosti ženy, již se uzavření manželství nebo partnerství týká, uvést v matriční knize příjmení, které bude po uzavření manželství nebo vstupu do partnerství užívat v mužském rodě, jde-li o: a) cizinku, b) občanku, která má nebo bude mít trvalý pobyt v cizině, c) občanku, jejíž manžel je cizinec nebo jejíž partnerka je cizinka, nebo d) občanku, která je jiné než české

národnosti. Rovněž na základě žádosti ženy, jejíž příjmení je zapsáno v matriční knize v souladu se zákony české mluvnice, lze uvést její příjmení v mužském tvaru, jde-li o: a) cizinku, b) občanku, která má nebo bude mít trvalý pobyt v cizině, c) občanku, jejíž manžel je cizinec nebo jejíž partnerka je cizinka, nebo d) občanku, která je jiné než české národnosti. Obdobná omezení platí i pro dceru s tím rozdílem, že je možné dítěti nepřechýlit příjmení, pokud jeden z rodičů je cizinec.¹ V současné době se v české společnosti však setkáme s množstvím nepřechýlených příjmení žen, veřejně známých i tzv. „obyčejných“, aniž jejich nositelky splňují některou z výše uvedených podmínek. Obecně je známo, že velká část těchto příjmení připadá na ženy, které se na matrice účelově prohlásí za příslušnici jiné než české národnosti. Je zřejmé, že stát nemůže takovéto podivné činnosti nečinně přehlížet, naopak se musí rozhodnout, zda nepřechylování příjmení Čechů bude dále bránit (a jakým efektivním zákonným předpisem), či zda ho povolí. Domníváme se – vzhledem ke společenské praxi a také z důvodů lidskoprávních – že rozumným řešením nebude jakkoli zákonně nepřechylování ženských příjmení bránit, ale ženám umožnit, aby si mohly (zpravidla tedy po sňatku) zcela svobodně zvolit podobu svého příjmení nepřechýlenou. Současně však uvažujeme o tom, co by větší nárůst počtu takovýchto příjmení znamenal pro jazykové vyjadřování uživatelů češtiny i pro češtinu samu.

V gramatickém systému češtiny má stěžejní význam pro (ne)přechylování jmen kategorie gramatického rodu. Tato gramatická kategorie má v češtině především funkci klasifikační a strukturační. Přechylování je jedním ze základních způsobů vyjadřování přirozeného rodu, a to způsobem slovotvorným (přirozený rod češtiny vyjadřuje i lexikálně nebo mluvnicky). Přechylováním se odvozují pojmenování ženských nositelek od mužských (*Procházka* → *Procházková*, *Suchý* → *Suchá*), v mnohem menší míře pojmenování mužských nositelů (*myš* → *myšák*, *vdova* → *vdovec*).² Nejfrekventovanějšími přechylovacími sufixy pro tvorbu ženských příjmení v češtině jsou *-ová* a *-á*. Přechylování je obecně rozšířené ve většině západoslovanských jazyků (byť i do nich proniká moderní trend nepřechylování) i v některých jazycích jiho- a východoslovanských, naopak v jazycích germánských, románských a dalších jazykových rodin je přechylování neznámé. Češka se tak při pobytu v zemích, v nichž se nemluví žádným slovanským jazykem, dostává do situací, že není identifikována jako manželka muže s příjmením, od něhož se její příjmení liší právě přítomností přechylovacího sufixu *-ová* a *-á*. Tato skutečnost představuje pro Češky praktický problém, který jim znesnadňuje manželský pobyt v neslovanském světě. Lze předpokládat, že i tento faktor může ovlivnit ženu při jejím rozhodování o (ne)přechýlené podobě svého příjmení po sňatku.

2. Nepřechýlená příjmení a gramatický rod

Problémy se skloňováním nepřechýlených příjmení a s jejich užíváním v komunikaci vyvstanou pro uživatele jazyka v situaci, kdy se počet takovýchto nepřechýlených příjmení ve společenské komunikaci znatelně zvýší. Tím nechceme naznačit,

¹ Viz § 69 a § 69a tohoto zákona.

² Viz i *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1465.

že uvedené problémy nevznikají již při menším počtu těchto pojmenování. Ovšem při malém počtu nepřechýlených příjmení žen a při jejich relativně častém výskytu v komunikaci celospolečenské i mikrosociální dochází u uživatele jazyka při jejich opakovaném užívání k fixaci a zapamatování slyšených či vizuálně zpracovaných morfologických tvarů, a tak uživatel jazyka nemá při jejich reprodukováném užívání pochybnosti o podobě těchto tvarů. Jiná situace ovšem zjevně nastane, pokud by se počet nepřechýlených příjmení žen v češtině nápadně zvýšil. Vzrostla by nejistota s užíváním skloňovaných či neskloňovaných tvarů ve větných strukturách, nastaly by pravopisné problémy ve shodě přísudku s podmětem. Jazykové povědomí o rodu apelativních substantiv (zvláště domácích) a proprií uživatelé jazyka získávají již v období předškolním metodou sociálního učení (tj. při běžné jazykové komunikaci). Toto povědomí je dále systematicky rozvíjeno ve vyučování českého jazyka na základní škole i na dalších stupních vzdělávání. Uživatel jazyka si však gramatická (a širěji jazyková) pravidla osvojuje ještě v období před vstupem do výchovně-vzdělávacích institucí v období přirozeného socializačního procesu dítěte.

V komunikačním styku se svým okolím se v dítěti formuje dispozice zvládat zákonitosti jazyka, aniž by současně získalo i jazykové znalosti (teoretické). Osvojování jazyka tímto přirozeným socializačním způsobem vytváří v uživateli jazyka mentální jazykový fundament, který určuje jeho způsob ovládnutí jazyka a který je pak školní výukou jazyka rozvíjen. Tento osvojený systém jazykových pravidel však může být v konfrontaci s nepřechýlenými příjmeními žen značně zpochybněn existencí neočekávaných jazykových jevů, kterými jsou právě nepřechýlená příjmení žen. Uživatel češtiny totiž na základě své dosavadní zkušenosti a osvojeného systému jazykových pravidel očekává, že např. příjmení *Richter*, *Neumann* budou mít v českém prostředí a při označování svých nositelů rod mužský (životný), nikoli ženský. Toto je pro českého mluvčího zjevně lexikální a gramatické novum posledních desetiletí, na jehož výskyt si teprve bude muset zvykat. Rod příslušného propria (resp. jeho biologického nositele) ale potřebuje znát, pokud má toto příjmení užívat v komunikaci. Bez znalosti rodu takového příjmení není mluvčí schopen ho gramaticky a sémanticky korektně užívat ve větných strukturách svého mluveného nebo psaného textu, resp. při dialogické komunikaci. Rod propria musí taktéž alespoň naznačit autor nějakého (např.) literárního textu, aby takový text mohli jeho recipienti (čtenáři, posluchači) náležitě sémanticky dekodovat.

Tento problém se týká i překladu cizojazyčného textu, kdy překladatel do češtiny musí identifikovat rod jednotlivých osob (literárních postav), které se v textu frekventovaně vyskytují. Pokud se mu to nepodaří, musí nutně vymyslet nějaké řešení. Pro mluvenou dialogickou komunikaci je však nanejvýš nezbytné rod příslušného propria znát. S jeho znalostí je spojené užívání adjektivních přívlastků vzoru *mladý*, individuálně přívlastňovacích adjektiv, osobních, přívlastňovacích, ukazovacích, tázácích, vztažných a některých neurčitých a záporných zájmen, řadových a některých typů násobných číslovek, slovesných tvarů participiálních činných i trpných, přechodníkových tvarů v singuláru.

Z uvedených argumentů vyplývá, že rodový princip má v české gramatice velmi silnou pozici a je jedním z nejdůležitějších konstitutivních prvků gramatického systému češtiny i její jazykové komunikace (tj. řeči). Zasahuje všech pět (ohebných) slovních druhů – (všechna) jména a prostupuje i konjugačními paradigmaty sloves.

Rod jmen ve funkci podmětu určuje tvarovou podobu slovesného přísudku, a tudíž je základním konstitutivním prvkem morfologicko-syntaktického pravopisu ve větných (souvětých) i textových celcích. Výše uvedené jevy ilustrují následující příklady. Využijeme při nich již zmíněných jmen Richter a Neumann.³

Richter vyhrála. Richter a Neumann vyhrály. Richter a Neumann jsou skvělé závodnice. Richteriin výkon / Výkon Richter byl nejlepší. Její výkon byl nejlepší. (tj. Richteriin / výkon Richter) Nejlepší byla Richter, která závodila po nemoci.

Na stupních vítězů se usmívají Richter a Neumann. Která z těchto dvou závodnic (tj. Richter, Neumann) vyhrála? (Užití identifikátorů ženského rodu v poslední větě je příznakové, neočekávané a vyžaduje znalost předchozího kontextu, sama předchozí věta nepomůže. Z izolované první věty není navíc zřejmé – v kontextu současného trendu „nepřechylování“ –, zda na stupních vítězů stojí dva muži, dvě ženy, nebo jeden muž a jedna žena a kdo je kdo.) Richter doběhla první, Neumann druhá. Richter a Neumann byly oslavovány. Richter vidouc, že asi vyhraje, krátce před cílem zvolnila tempo.

V každém z uvedených větných celků, zvláště pokud by v textu stály izolovaně (bez kontextu), by český mluvčí na základě svých jazykových zkušeností a znalostí češtiny ze školské výuky předpokládal a očekával, že příjmení *Richter* a *Neumann* jsou rodu mužského životného. Ženský rod zde působí neočekávaně, nepřírozeně. Český mluvčí tak může být při pohledu na slova nebo tvary tučně označené znejistěn ve své gramatické kompetenci. Všechny tučně označené tvary jsou však v příslušné větě gramaticky korektní a nejsou v žádném z uvedených případů chybné. Je však zřejmé, že s těmito případy dosavadní mluvnické popisy češtiny nepočítaly, resp. nepočítaly s tím, že příjmení tradičně považovaná českými mluvčími za mužská (*Richter, Neumann*) mohou být i ženská. To je stěžejní jev, z něhož vyplývají další níže uvedené skutečnosti. Domníváme se, byť tento jev nepovažujeme pro češtinu z výše uvedených důvodů za typologicky vhodný, že s rostoucím počtem nepřechýlených příjmení žen bude nutné s příklady podobnými výše uvedeným v mluvnických popisech a pravopisných pravidlech češtiny počítat, resp. je do nich pro ilustraci tohoto jevu zavést, stejně tak i do školních učebnic českého jazyka.

Z výše uvedených příkladů vět ovšem vyplývá i důležitost ovládnutí a dodržování pravopisných pravidel u jednotlivých uživatelů češtiny při produkci psaných textů, především pravidel o psaní grafémů *-i/-y* v koncovce plurálu přičestí činného (minulého) přísudkových sloves ve větných celcích. Psaní příslušného grafému odráží gramatický rod výrazu ve funkci podmětu (v plurálu) nebo jeho jednotlivých složek. Na základě tohoto pravopisného pravidla dává autor projevu najevo, zda je podmětem nebo

³ Viz i ČECHOVÁ, M. *Život s češtinou*. Praha: Academia, 2017, s. 21–22.

jeho složkou maskulinum životné (tj. např. i nositel mužského příjmení), či nikoli. A podle pravopisné podoby koncovky přísudkového slovesa dekoduje recipient i složku (či složky) ve funkci podmětu. Nesprávným užitím psaní uvedených grafémů v koncovce plurálu přičestí činného přísudkového slovesa u tvůrce může dojít k zásadnímu ztížení obsahu sdělení a u recipienta psaného textu k jeho zásadnímu nepochopení. Je tedy patrné, že rozšíření počtu nepřechýlených příjmení žen bude klást na uživatele češtiny zvýšené nároky v oblasti ovládání a aplikování některých pravopisných pravidel v psaných textech. Navíc recipient může namítnout, že sdělení chápal jinak.

Pro recipienta psaného textu může bez znalosti kontextu vzniknout pochybnost o totožnosti nositelů příjmení i v případě běžných vět typu *Richter a Neumann přišli*. V kontextu současného trendu nepřechylování a bez znalosti kontextu musí recipient textu počítat s možností, že přišli dva muži, a současně i s možností, že přišel muž a žena. Bez znalosti kontextu si nebude jist tím, které z příjmení pojmenovává muže a které ženu. Jedinou jistotou pro recipienta bude skutečnost, že mezi příchozími byl muž. Podobně tomu bude v případě, že se počet příjmení příchozích ve funkci podmětu zvýší na tři a více, např. *Richter, Smetana a Neumann přišli*. Jisté je to, že mezi příchozími byl určitě muž, ale není jasné, zda byl jeden, dva nebo tři, stejně tak není zřejmé, zda mezi příchozími byla jedna nebo dvě ženy. (Tyto interpretace platí samozřejmě za předpokladu, že tvůrce psaného textu ovládá pravopisná pravidla o shodě přísudku s podmětem). V ještě méně komfortní situaci se ale ocitnou uživatelé slovenštiny. Zatímco pro tvůrce psaného textu se nic nezmění, neboť v příslušné koncovce plurálového tvaru přísudkového slovesa se slovenštině píše vždy *-i* bez ohledu na gramatický rod výrazu (či jeho složek) ve funkci podmětu – srov. *muži prišli, ženy prišli, dievčatá prišli*, recipient z této jednotné koncovky nepozná (bez nějakého rodového identifikátoru ve větě), zda *prišli Neumann a Richter* (muži) nebo *prišli Neumann a Richter* (ženy), příp. muž a žena, resp. naopak. Recipient slovenského textu si tak na rozdíl od recipienta českého textu nebude jistý přítomností muže mezi příchozími.⁴

Ze všech výše uvedených výkladů zřetelně vyplývá, jak je důležité, aby tvůrce textu v češtině i jeho recipient znali rod nositelů příjmení užitých v textu. Tím je vyvrácen argument některých zastánců (a zastánkyň) nepřechylování, který zpochybňuje nutnost znalosti rodu nepřechýlených příjmení užitých v textu.

3. Nepřechýlená příjmení a jejich skloňování

Z obsahu § 69, 69a, 70 a 70a výše uvedeného zákona tak pro ženu při uzavření manželství vyplývá několik možností změny příjmení. Žena si tak může ponechat své předchozí příjmení, aniž by přijala v jakékoli podobě příjmení manžela. Může však přijmout příjmení manžela v přechýlené podobě, např. *Marie Nováčková* se po sňatku s panem Richtermem přejmenuje na *Marii Richterovou*. Svého předchozího příjmení tak může pozbyt (viz právě uvedený případ), anebo si jej ponechat současně

⁴ Podobný příklad pro češtinu *To napsaly Guchmann a Kraus* viz ČECHOVÁ, M. et al. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 2011, s. 115–116.

s přijetím manželova příjmení v přechýlené nebo nepřechýlené podobě, srov. *Marie Richterová Nováčková* nebo *Marie Richter Nováčková*. Konečně posledním případem je možnost přijmout manželovo příjmení v nepřechýlené podobě a pozbytí své předchozí příjmení – *Marie Richter*.

Pro naše další zkoumání jsou relevantní poslední dva uvedené případy. Zatímco varianta příjmení *Richter Nováčková* je jakožto pojmenování jedné a téže osoby dostatečně rodově signifikantní (jistě obtíže zde může způsobit kombinace mužského a ženského příjmení, takže některý mluvčí může nabytí dojmu, že se jedná o pojmenování dvou osob)⁵, přičemž tuto rodovou signifikaci zde zajišťuje složka příjmení *Nováčková* a její skloňované podoby, varianta příjmení *Richter* je v jazykovém povědomí českých mluvčích fixována jako životné maskulinum a zjištění, že jde o femininum, jej může překvapit.

Důsledkem tohoto zjištění může být následně preventivní přehodnocení rodového statusu takového příjmení jako mužského i ženského, což může částečně znejistit u tohoto mluvčího platnost gramatických znalostí osvojených během školní výuky českého jazyka. Pro jazykové zacházení s tímto typem příjmení v komunikaci je musí mít uživatel češtiny ve svém komunikačním registru, tj. musí znát i jeho gramatický rod. Problém pro uživatele jazyka představuje i skutečnost, že mluvnické popisy současné češtiny s touto rodovou nejednoznačností u příjmení typu *Richter* a všech dalších chápaných tradičně jako mužská přirozeně zatím spíše nepracují, neboť se jedná o odchylky od systému doposud málo rozšířené. Uživatel češtiny sice má k dispozici odborné poučení, které by mu v těchto případech poradilo (srov. Knappová, 2002), chybí však výklady o tomto jevu ve školních mluvnicích a učebnicích českého jazyka, které mají ve srovnání s odbornou monografií mnohem větší možnost formovat jazykové vzdělání široké (tj. především laické) veřejnosti.

Výskyt nepřechýlených příjmení žen byl až do začátku 21. století jevem v českém prostředí zcela okrajovým a většinu z takovýchto příjmení představovala příjmení žen-cizinek, ovšem povětšinou celosvětově známých osobností, jejichž podoba příjmení nepředstavovala pro uživatele češtiny právě díky této všeobecné známosti příslušných příjmení větší problémy.

Uživatel češtiny, který nemá lingvistické vzdělání v bohemistice, si tak musí odborné poučení o skloňování nepřechýlených jmen žen odvozovat především od pravidel pro skloňování osobních jmen ženských (většinou rodných a v českém prostředí obecně známých jako ženská), jejichž skloňováním se synchronní mluvnické češtiny celkem podrobně zabývají (viz také *Mluvnice češtiny 2, Čeština – řeč a jazyk, Příruční mluvnice češtiny, Akademická gramatika spisovné češtiny, Mluvnice současné češtiny I*). Z ženských příjmení uvádějí ta, která jsou zakončena na *-á* a *-ová*, a mužská/ženská zakončená na *-í* (*Hořejší*) a *-ů* (*Janků*). Nepřechýlená příjmení žen mohou být zakončena ve výslovnosti na samohlásku nebo na souhlásku. Skloňují se, pokud jsou zakončena na *-a* (a to jako substantiva), na *-á*, *-í* (a to jako adjektiva vzoru *mladá* nebo

⁵ Viz i ČECHOVÁ, M. *Život s češtinou*. Praha: Academia, 2017, s. 111 a 147.

jarní). Zpravidla se nesklouňují, pokud jsou zakončena na *-i* (v pravopise i na *-y*), *-u*, *-é*, *-ó*, *-ú*, ženská příjmení zakončená na *-e* (resp. na *-ě*) a na *-o* (srov. *bez, k, o, s paní Večeře, Syřiště, Sádlo*) se ve spisovném jazyce někdy skloňují, jindy ne.

V současnosti se objevující rodově neobvyklá příjmení žen typu *Kaplicky* (srov. *Eliška Kaplicky*) se nesklouňují. Problémy však mohou vyvstat, pokud bude přibývat příjmení typu *Veronika Černý*. V takových případech je otázkou, zda příjmení ženy *Černý* skloňovat navzdory koncovce *-ý* podle vzoru *mladá*, nebo je ponechat nesklonné. Lze připustit obě varianty, v oficiální komunikaci bude užívána zřejmě ta druhá, v běžné každodenní komunikaci se vzhledem k typologickému profilu češtiny bude uplatňovat spíše ta první. Příjmení zakončená ve výslovnosti na souhlásku se zpravidla nesklouňují, podobně jako rodná jména typu *Jane* vyslovovaná bez koncového *e*. Nelze však opět vyloučit možnost jejich skloňování v běžné, neformální komunikaci, srov. příjmení ženy *Richter, Richtery, Richtěře, Richteru, s Richterou* (s koncovkami podle vzoru *žena*). Takovéto koncovky mají oporu v deklinačním systému substantiv ženského rodu, přesto v kombinaci s nepřechýleným ženským příjmením mohou na české mluvčí působit neobvykle.

S nepřechýlováním se uživatelé češtiny poměrně frekventovaně setkávají i při užívání některých apelativ. Časté jsou nepřechýlené podoby názvů vojenských či policejních hodností v komunikaci ve vojenském nebo policejním prostředí, srov. oslovení ženských nositelek typu *poručíku, kapitáne, majore, plukovníku* (obvykle však ve spojení s příjmením nositelky). I vlivem dabovaných amerických kriminálních seriálů se do povědomí uživatelů češtiny dostávají podoby *detektive, seržante* při oslovení policistek. V případě oslovení ženy *detektive* je však nutné vzít v úvahu, že přechýlená podoba zde není relevantní, neboť lexém *detektivka* je v češtině už jinak sémanticky obsazený. S nepřechýlenými podobami apelativních názvů má čeština zkušenosti z minulosti. Ještě v dnešní době se lze ojediněle setkat s poněkud staromódním užíváním nepřechýlených podob některých titulů, např. *paní doktor, paní profesor*. Větší frekvenci užívání měl tento způsob oslovení ženských nositelek ještě v první polovině 20. století, jak dosvědčují české filmy ze 30. a 40. let 20. století.

V konkurenci s popisným vyjádřením s využitím rodově signifikantního lexému *Šel tam s paní Richter* se však jeví varianta *Šel tam s Richterou* jako ekonomičtější. Ta se jeví jako výhodnější ve větné struktuře ve srovnání s nesklonnou podobou samotného příjmení – *Šel tam s Richter*. Je ale zjevné, že v oficiálním vyjadřování se bude pocítovat jako sémanticky nutné a i stylově vyšší užívání rodově signifikantního lexému v kombinaci právě s nepřechýleným ženským příjmením, tj. *paní/slečna/doktorka* (apod.) *Richter*. Lze předpokládat, že ve spojení *paní Richter* se bude příjmení variantně skloňovat, srov. *Šel tam s paní Richter / s paní Richterou / s paní Richterovou*. Uvedené způsoby užívání se přitom jeví jako zdvořilejší, než by bylo užití skloňované či nesklouňované podoby jen samotného příjmení, srov. *Šel tam s Richter / Richterou*.

Jako komunikačně nejméně výhodné se naopak rýsují spojení typu *plukovník Neumann* při označování žen ve vojenském nebo policejním prostředí. Zde je vhodné

užívat lexémy *pan*, *paní* před uvedený typ spojení (pokud se tedy nebude využívat přechýlená podoba názvu vojenské hodnosti). Rodově signifikantní apelativa zajišťují správné dekódování obsahu sdělení účastníky komunikace a zabraňují rodové diskrepanci v užívání skloňovaných či nesklonovaných podob obou složek samostatného spojení *plukovník Neumann* jakožto označení ženské nositelky. Substantivum *plukovník* by se skloňovalo jako maskulinum, proprium *Neumann* by zůstalo nesklonné. Spojení skloňovaného apelativního maskulina a propriálního nesklonného feminina (původně ovšem rovněž maskulina!), srov. *plukovník Neumann*, může v češtině jen stěží funkčně a smysluplně pojmenovávat osobu ženského pohlaví. Ve spojení *paní plukovník Neumann* však složky *plukovník* a *Neumann* nenaruší vnímání příslušnosti tato pojmenovávané osoby k ženskému rodu, zůstanou-li ovšem v příslušném kontextu v nesklonné podobě, skloňování rodového identifikátoru *paní* pak zabrání rodovému nedorozumění. Zřetelnou rodovou signifikanci by spojení typu *plukovník Neumann* zajistilo i vložení rodného jména mezi složky *plukovník* a *Neumann* (např. *plukovník Jana Neumann*), ovšem s výjimkou rodných jmen používaných pro obě pohlaví (např. *Nikola*, *Vlasta*). Ve spojení *plukovník Jana Neumann* by mohlo být skloňováno obecné maskulinum, stejně tak i rodné jméno *Jana*, naopak přijetí *Neumann* by při pojmenování ženy muselo zůstat nesklonné, aby mohlo být z gramatického hlediska zachováno povědomí o ženském rodu nositelky tohoto propria (*plukovnice Jany Neumann*).

I nesklonná a nepřechýlená příjmení nejsou v současné češtině žádné novum. Již dříve se v češtině objevovala příjmení cizího původu typu *Balkó*, která se jako mužská ve spisovném jazyce obvykle nesklonovala, ale jako ženská buď nepřechylovala, nebo v neoficiální komunikaci přechylovala, a tudíž také skloňovala. Uživatelé češtiny však takováto příjmení měli ve svém komunikačním registru, počítali se skutečností, že nesklonná příjmení cizího původu mohou plnit funkci jmen mužských i ženských, byť s jejich užíváním v komunikaci mohli mít určité problémy. Podobně tomu bylo a je i s tradičními domácími příjmeními zakončenými např. na *-ů*, *-ův*, *-ůj*, *-ových* (*Martinů*, *Vašků*, *Pavkův*, *Petrůj*, *Horákových*), která se v některých případech (pokud je to v soulase s rodinným územ) mohou skloňovat. I v těchto případech uživatel češtiny obvykle ví, že tato příjmení mohou fungovat jako mužská i ženská, neboť s nimi má takovou zkušenost. U všech ostatních příjmení musí uživatel češtiny znát jejich rod (tj. biologický rod jejich nositelů), aby je mohl v mluvených i psaných textech gramaticky korektně užívat. Rozdíl mezi výše uvedenými nepřechýlenými příjmeními a příjmeními žen typu *Richter* spočívá v okolnosti neočekávanosti, kdy uživatel češtiny nepředpokládá, že by toto příjmení mohlo pojmenovávat ženu.

Nárůst počtu nepřechýlených příjmení může přispět k narušení tradičního rozlišování mužských a ženských příjmení daného jazykovým systémem a biologickou determinací živých bytostí mimojazykové reality. Příjmení chápána v jazykovém češtiny jako tradičně mužská (*Richter*) bude tedy třeba vnímat i jako ženská. To je rozdíl v chápání statusu těchto příjmení ve srovnání s nesklonnými a nepřechýlenými obourodými příjmeními typu *Balkó*, *Honců*, *Horákových* apod.

Velký nárůst počtu nepřechýlených příjmení vyvolá současně potřebu vyjadřovat rodovou charakteristiku příslušných participantů ve větné struktuře dalším lexémem, rodově signifikantním. K takovým lexémům patří apelativní výrazy označující pohlaví osoby (*pán, paní*), akademické tituly a jiné hodnosti (*doktor, doktorka, profesor, profesorka, poručík* – v komunikaci v prostředí vojenském a policejním však uvedení názvu hodnosti v kombinaci s nepřechýleným příjmením nemusí pro jednoznačnou rodovou identifikaci příslušné osoby stačit, viz výše příslušná poznámka). Jako stylizačně neúnosné a nepřípustné se však považuje opakované užívání těchto slovních spojení v jednom a též textu, pokud takové opakované užívání neplní nějakou specifickou funkci. Výskyt nepřechýlených příjmení žen bude klást na autory textů i vyšší stylizační nároky, jejich nezbytnou součástí bude přitom i schopnost užívat mj. různá textová synonyma a také samotná nepřechýlená příjmení ve větné struktuře tak, aby se autoři vyhnuli opakování stereotypního spojení typu *paní XY* apod.

4. Závěr

Z naznačených úvah vyplývá, že jakékoli vnější zásahy do jazyka, byť motivované sebelepšími důvody, je třeba velmi pečlivě vážit. I zásahy, které mají zpočátku charakter ojedinělých a příležitostných jevů, mohou při narůstající frekvenci působit na jazykový systém a vyvolat v něm pohyb, viz Čechová (2021).⁶ Tento pohyb by měl být organický, v souladu s typologickým profilem jazyka, neboť gramatický systém je ze své podstaty relativně velmi stabilní a akceptuje jen takový pohyb, který nepochybně platnost existujících funkčních zákonitostí, resp. jejich charakter nenarušuje. Nepřechylování příjmení žen chápaných tradičně jako mužská představuje v češtině systémové a řečové novum, přináší do ní některé ne zcela obvyklé jevy, které mohou českým mluvčím způsobovat nemalé komunikační obtíže.

Literatura:

CVRČEK, V. et al. *Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a mluví*. Praha: Karolinum, 2010.

ČECHOVÁ, M. et al. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 2011.

ČECHOVÁ, M. *Kam spěje vývoj flexe nejen proprií*. *Bohemistika*, 20, 2021, v tisku.

ČECHOVÁ, M. *Život s češtinou*. Praha: Academia, 2017.

KNAPPOVÁ, M. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec: AZ KORT, 2002.

Nový encyklopedický slovník češtiny. 1. díl a-m, 2. díl n-ž. Praha: NLN, 2016.

Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví. Praha: Academia, 1986.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: NLN, 2003.

ŠTÍCHA, F. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

VALDROVÁ, J. *Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit*. Praha: SLON, 2018.

Zákon č. 301/2000 Sb., o matrikách, jménu a příjmení a o změně některých souvisejících zákonů.

⁶ Viz i ČECHOVÁ, M. *Kam spěje vývoj flexe nejen proprií*. *Bohemistika*, 20, 2021, v tisku.

Nevinný – vinný (V Erbenových stopách...)

Nella Mlsová, PdF UHK

nella.mlsova@uhk.cz

Klíčová slova: Jaroslav Havlíček, tzv. kalvachiáda, aktualizace a transformace baladického žánru, motiv viny, česká próza meziválečného období

Key words: Jaroslav Havlíček, the so-called kalvachiáda, modification of balladic genre, the motif of guilt, Czech prose of the interwar period

Innocent – Guilty (In Erben's tracks...)

The short story *Amorek smrti* (1936) from the so-called kalvachovský cycle was written by the renowned Czech prosaic writer of the interwar period Jaroslav Havlíček (1896-1943). We point out that the story follows the tradition of folk ballad transformed in an original way and updated (not only) with literary tendencies of that time. Besides being the instance of the author's personal connection to the trends of his period it also shows vitality of the balladic genre. The short story is also an instance of updates of the balladic genre – the author's narrative construction, new topics: social problems, problems of philosophy and morality that the mankind faces after the „death“ of God.

Pro řadu próz¹ Jaroslava Havlíčka (1896–1943) je charakteristická přítomnost vybraných prvků žánru balady – především jak u nás baladu a baladično prakticky kodifikoval v *Kytici* Karel Jaromír Erben a jak v této kodifikaci zklassičtěly². Vřazuje se tím mezi autory české meziválečné literatury, kteří jejich rysy osobitým způsobem aktualizovali a přispěli k rozvíjení specifického žánrového typu, jenž bývá tradičně označován jako baladická próza. Jejich hojně uplatnění v Havlíčkově díle podle nás souvisí s všeobecnou inklinací k tragickému pojetí zobrazeného života postav, jež se však zpravidla lomí do tragikomična, resp. groteskna a je součástí pro autora tak charakteristické tematizace nejednoduchého údělu moderního člověka.

Současně má využití baladických prvků v Havlíčkově díle spojitost s faktem, že vzešel z Jilemnice, města v Podkrkonoší, kde byla živá folklorní tradice nejenom v době jeho dětství a dorůstání, ale i v čase dospělosti, kdy se sem pravidelně vracel z Prahy za rodiči. Faktická, ale i duchovní inspirace rodným městem a jeho okolím je v Havlíčkově tvorbě dobře vysledovatelná³, jak to kupříkladu názorně doložila autorka manželka Marie Havlíčková v tzv. *Literární mapě Jilemnice*⁴, kterou sestavila mezi lety 1969–1972 z míst a osob, jež se staly předobrazy prostorů a postav autorových

¹ Kupř. se jedná o novelu *Synáček* (definitivní verzi *dokončil* v roce 1941, poprvé vyšla v roce 1942), vedle zde analyzované povídky i další prózy kalvachovského cyklu – zejména *Svatá noc* a *Poutník v mlze*, které zmiňujeme dále v textu. Baladické motivy najdeme i v románu *Petrolejové lampy* (1944) apod.

² V. Macura vypočítává, že k těmto charakterizačním rysům patří „*existenciální, obecně lidské látky, tragický konflikt s osudovými, mytickými silami, vazba k lidovému představovému světu a zvláště pak k mýtu*“. Viz Macura, V. *Balada*. In ZEMAN, M. *Poetika české meziválečné literatury (proměny žánrů)*. Praha: ČS, 1987, s. 14.

³ Za všechny připomeňme osobitě zakomponování známé jilemnické pověsti o hejtmanu Vejrychovi, jenž se spojil s ďáblem, nebo dalších v Jilemnici tradovaných příběhů do *Petrolejových lamp*. Detailní reprodukování fantaskního příběhu o Vejrychovi neslouží v próze pouze k evokaci atmosféry tematizované podkrkonošské lokality, ale jeho peripetie zároveň anticipují vývoj životního příběhu hlavní hrdinky románu, osudově ho předjímají.

⁴ M. Havlíčková mapu doprovodila obsáhlým komentářem nazvaným *Jilemnice v díle Jaroslava Havlíčka*. Viz stejnojmenná kapitola In HAVLÍČKOVÁ, M.; MLSOVÁ, N.; TAUDYOVÁ, H. *Jaroslav Havlíček: neklidné srdce: vzpomínky, reflexe, literární místopis, korespondence*. Liberec: Bor, 2006, s. 61–140. Edičně připravila N. Mlsová.

próz. Obdobně ji zachytil, tentokrát moderními interaktivními prostředky, Vojtěch Mečír na webu výmluvně nazvaném *Jaroslav Havlíček. cz a jeho Jilemnice*⁵.

Předmětem našeho pojednání však nejsou všechny autorovy texty, v nichž by bylo možné vysledovat nakládání s prvky baladického žánru, ale na první pohled drobná povídka *Amorek smrti* z roku 1936⁶, neboť v sobě v koncentrované podobě nese rysy navazující na jedné straně na tradici balady lidové (mj. přetrvávající přítomnost fantastična) a současně v souladu s dobou svého vzniku v ní lze vysledovat aktualizaci baladického žánru (prozaická forma, přítomnost sociálního faktoru).

Povídka se řadí do komponovaného cyklu, tzv. kalvachiády, zřetězeného ústřední postavou, úředníkem Janem Kalvachem, a jak se opakovaně v havlíčkovských studiích připomíná, autorovým částečným (převážně záporným) alter ego. Tento cyklus tvoří celkem sedm próz,⁷ které vznikly v průběhu Havlíčkova spisovatelského života. První z nich, povídka *Noc* (v definitivním znění *Svatá noc*), byla napsána v roce 1927, tedy v době, kdy jako prozaik debutuje, a poslední, *Poutník v mlze*, je vůbec jeho poslední dokončenou prózou. Dopsal ji necelý měsíc před smrtí.⁸ Kalvachovy životní osudy se v ní naplnily. Usmrcením hlavní postavy autor uskutečnil svůj záměr, který dopředu zformuloval v tzv. černém sešitě, v němž si vedl poznámky ke své tvorbě. K vývoji Kalvachovy postavy si červeně poznamenal: „Kalvacha zamordovat!“ Zarazí nejenom nekompromisní formulace, ale oproti ostatním záznamům v notesu i nezvykle dobře čitelný zápis. Navíc barevně zdůrazněný a doprovázený červeným křížem. Aniž bychom chtěli jakkoli spekulovat, jako by jím autor předjímal svůj úděl.

V jednotlivých povídkách kalvachiády se tematizují životní situace (mezníky), jež otevřeně nebo skrytě v konečném důsledku nastolují základní existenciální tázání po smyslu lidského života. Často v napojení na ubíhající čas, který je se znepokojením vnímán / registrován hlavní postavou.

Obdobně znepokojivé tázání přináší pojednávaná povídka. Jako v ostatních případech i její fabule je nerozvinutá, děj se váže k jednomu ústřednímu konfliktu, majícímu tragický ráz. Vůbec motivy a struktura příběhu v sobě nesou baladické prvky. Ať již se jedná o přítomnost omezeného množství postav, jejich zjednodušenou charakteristiku (ve smyslu typizace jsou představeny jako reprezentanti sociálních rolí, které mají rovněž nadčasovou / archetypální? dimenzi: matka, otec, dítě, přítel), soustředění na dominantní konflikt, nebo uplatnění triadického principu v kompozici, jež mj. variováním a opakováním ústřední zápletky posiluje emocionální dopad a zdůrazňuje fatalitu předestřených údělů.

⁵ Webové stránky byly vytvořeny v rámci projektu *Havlíčková Jilemnice* ve spolupráci s městem Jilemnice, Krkonošským muzeem Jilemnice a 2eBook.cz. Jejich součástí je mimo jiné mapa míst, jež jsou v Havlíčkově díle tematizována, jednotlivými kliky na interaktivní mapě se lze dostat k příslušným partiím v autorových dílech. Je výhodné, že dané partie nejsou vyňaty z celku uvedeného díla, ale jsou představeny v jeho kontextu. To se na stránkách nabízí k přečtení i ke stažení ve formátu elektronických knih. Viz [on-line] <www.jaroslavhavlicek.cz>

⁶ Tato i další povídky kalvachovského cyklu knižně vyšly až v roce 1968 v jednom ze tří obsáhlých výborů z autorových krátkých próz nazvaném *Prodavač času* (šlo o sedmý svazek osmismazkového *Díla Jaroslava Havlíčka*). Samostatně pak byla kalvachiáda vydána v roce 1976 v královéhradeckém nakladatelství Kruh. Stejně jako *Prodavač času* pod ediční taktovkou J. Rumlera.

⁷ Kromě zde uvedených jsou to ještě *Dobrodružství* z roku 1929, *Apríl* z roku 1933, *Partie šachu* z roku 1936 a *Poslední kolo* z roku 1941.

⁸ U povídky je uvedeno datum 8. III. 1943, Jaroslav Havlíček zemřel 7. dubna 1943.

Úředník Kalvach, jeho žena a malá dcerka Věrka tráví prázdniny na letním bytě na venkově. Svou přítomností přilepšují místním obyvatelům, kteří se potýkají s hmotným nedostatkem. Avšak v obou rodinách, kde se Kalvachovi postupně ubytují, jejich malé dcerky, s nimiž se Věrka spřátelila, onemocní na záškrť a záhy umírají. Znepokojení Věřčini rodiče se rozhodnou k předčasnému návratu do Prahy, i přesto, že je Věrka proti záškrť očkována. Ani cesta zpět však nezůstane bez následků. Malý Otík, chlapec ze sousedství, který se shodou okolností také vrací se svými rodiči z letního bytu, rovněž onemocní. Naštěstí je silný, dobře živený, dostane se mu urychleně odborné pomoci, a tak záškrť přežije. Teprve nyní Kalvachovy napadne, že série nemocí a smrtí nemůže být náhoda a nechají Věrku vyšetřit. Zjistí se, že právě ona je bacilonosičkou záškrť. Její dar přátelské lásky byl současně darem smrti.

M. Mravcová na próze oceňuje a akcentuje zajímavou transformaci medicínského motivu⁹, nás však zajímá transformace a gradace stěžejního baladického motivu založeného na provinění, které je následně více nebo méně adekvátně potrestáno.

Oproti „tradičnímu“ pojetí viny, které je v lidové baladě obvykle představeno jako porušení morálních pravidel odvozených zpravidla z židovsko-křesťanské tradice nebo je později (především v baladě umělé – sociální, baladické próze sociální) chápáno jako projev nebo důsledek tíživé sociální situace, zde je provinění vlastně neúmyslné, nevědomé. Navíc je provází přátelství. Paradox situace je zvýrazněn i tím, kdo je jeho původcem: malé, znovu opakujeme a zdůrazňujeme nevědomé dítě. Tato výchozí situace je předznamenána již v titulu povídky. A je následně doložena i zobrazením „bezděčné vražedkyně“, jak je Věrka v textu pojmenována. Opakovaně a průběžně je připodobňována k malému andílkovi: „Bílé měchy plováku jí tvořily v podpaždí andělská křídélka.“ (Havlíček, 1976, s. 73), na tzv. andílka je nošena svými rodiči.

V této spojitosti vyvstávají otázky, kdo má nebo má-li vůbec někdo přijmout za toto provinění zodpovědnost? Zda a jak má být potrestán? Vyplynou nejenom z prezentovaného dění, ale otevřeně si je kladou i hlavní postavy příběhu: Věřčini rodiče, zejména otec Jan Kalvach. A dále – lze ještě v tomto případě vůbec uvažovat v kategoriích pojmů vina a trest? Ukazuje se, že racionální zdůvodnění příčiny zla – medicínského odhalení původce nákazy – nezruší toto tázání, ani neposkytne Věřčiny rodičům úlevu. A to ani při vědomí, že se snaží dalším smrtím předejít: Věrku podrobí přeléčení. Naopak, tázání po zodpovědnosti v jejich vědomí přetrvává, přestože před Věrkou její „vinu“ pečlivě utají, ne snad pro úlevu v přítomnosti, ale pro budoucnost, neboť jak se v povídce praví, „lidská paměť je někdy zrádná, leccos si přesně zaznamená, co by si právě zaznamenávat nemusela. Někdy později by si z toho mohla vybrat bolestné obvinění. Ovšem, jaképak obvinění – k smíchu! Přesto bude pro ni lépe, když jí tyto životní události zůstanou navždy zahaleny rouškou tajemství“ (Havlíček, 1976, s. 91). Zatímco Kalvach zůstává až do konce příběhu v odhalení zodpovědnosti za vinu znejistěn a neustále si namlouvá, že on a jeho nejbližší jsou jí prosti, jeho žena, u níž je zvlášť akcentována role matky i v obecné poloze („Přec jen byla matkou též v jiném, širším pojmu tohoto slova.“ Havlíček, 1976, s. 96), tuto zodpovědnost z nich odnímá (mstivě se „zadívá kamsi k temné

⁹ MRAVCOVÁ, M. Baladická próza. In ZEMAN, M. *Poetika české meziválečné literatury: (proměny žánrů)*. Praha: ČS, 1987, s. 260.

obloze, hledící nezastřeným oknem do místnosti očima miliónů hvězd“, Havlíček, 1976, s. 93), a nepřímou ji přisuzuje neznámé metafyzické síle. Bohu? Toto vyústění příběhu koresponduje s Havlíčkovým tázáním po pozici člověka ve světě, jeho možnostech volby a po roli osudových faktorů. Velmi často se pojí s tematikou smrti, která je pro jeho tvorbu klíčová. Naznačená metafyzická obžaloba vstupuje do kontextu Havlíčkova promyšlení vztahu člověka k Bohu, Boží existence vůbec, jež je tematizováno nejenom v jeho fikční próze, ale setkáváme se s ním i v jeho textech esejistického ražení.

Již dříve jsme se zamýšleli, do jaké míry byl k němu autor provokován svým osobnostním ustrojením a nakolik ho k němu dovedla dobová situace, neboť vyrůstal v čase, kdy se opakovaně existence Boha problematizovala.¹⁰

Hned v jednom z prvních textů, dosud nepublikovaném juvenilním eseji *Nevěřím* z roku 1921, autor vyjádřil svou nevíru v Boha, odmítl Boha jako stvořitele světa. Přitakal darwinovskému pojetí vývoje člověka. Ve stejném čase vystoupil z církve římskokatolické. Nekompromisní postoj souzněl s jeho věkem a těžkou válečnou zkouškou, jež poznamenala jeho dospívání. Havlíček však existenci Boha nepopřel definitivně. Už proto, že opakovaně ve svém díle nastoluje i otázky, jak se má jedinec vyrovnat se smrtí Boha? Jaký je smysl jeho usilování ve světě bez Boha? Respektive ukazuje se, že v takovém světě lidské konání smysl postrádá. Mizení Boha není prezentováno jako úleva, ale naopak jako znepokojující fakt. Vyjevuje se potřeba Boha, touha uvěřit v jeho existenci, ale současně i nemožnost moderního člověka takové víry, někdy i nutnost popření Boží existence. Fatálně dopadá jedincova snaha nahradit Boha, být Bohem, „hra na Boha“. Všechny tyto aspekty najdeme jakoby překotně vyjádřeny hned v autorových prvních prózách eruptivně vznikajících v poslední třetině 20. let 20. století – kupříkladu v povídkách *Bůh mého dětství*, *Ovoce života*, také v první povídce kalvachiády *Svatá noc*, zřetelně v novele *Zánik městečka Olšiny* nebo *Muž sedmi sester*. Problematizace Boží existence provází i rozkolísání hodnot.

Vedle otázek filozoficko-etických o původci zla, doteků fatálních sil, které souvisejí s existenciálním tázáním a jež charakterizují Havlíčkovu dílo a jsou rovněž poplatné době jeho vzniku, se promítá do příběhu i aspekt sociální, aniž by byl ovšem ideologizován. V prezentaci prostředí je zobrazena složitá materiální situace navštívených rodin. A uplatněný sociální akcent se spolupodílí na tragice zobrazované smrti (umírání), již tak vygradované umírajícím. Ukazuje se, že se rodinám ubližuje nadvzákrát. Kromě toho, že přicházejí o malé dítě, ještě ztrácejí cenný příspěvek k obživě. Jsou „potrestány“ ztrátou dítěte, aniž by se jakkoliv provinily. Snad pouze svou chudobou, protože kdyby jí nebylo, jejich dítě by bylo lépe živěné, nemusely by se obávat ztráty zákazníků a mohly by dříve „odtajnit“ jeho nemoc, svěřit ho lékařské péči – tím vším by se jeho šance na vyléčení podstatně zvýšila – jak demonstuje Otíkův příklad. Tato rovina příběhu sblížuje Havlíčkovu povídku s baladickou prózou sociální, jež se právě ve třicátých letech vyhranila jako výrazný vývojový typ.¹¹

¹⁰ Viz MLISOVÁ, N. Zánik a stvoření (doslov). In HAVLÍČEK, J. *Zánik městečka Olšiny*. Praha: Kodex, 2013, s. 101–105.

¹¹ Viz k tomu MRAVCOVÁ, M. Baladická próza. In ZEMAN, M. *Poetika české meziválečné literatury: (proměny žánrů)*. Praha: ČS, 1987, s. 235–267.

Baladičnost se uplatňuje i v zobrazení smrti – v její personifikaci. Postava Smrti nabývá různých podob. Kromě té, která je již předestřena v názvu cyklu a předjímá fabuli založenou na paradoxu, neboť se ukazuje, že amorkem smrti je vlastně malé děvčátko. Při popisu jeho vzhledu jsou zdůrazňovány ty rysy, které připomínají především barokní a rokoková vyobrazení boha lásky a jež se uplatňují i v lidové zbožnosti – boubelaté dítko se zlatými vlásy, růžovou hlavičkou. Jsou v kontrastu s tím, co svou přítomností způsobí. Ke krásnému růžovému andělíčkovi rovněž připodobňuje smrt Věrčina matka, když se snaží zmírnit dceřin bol ze ztráty kamarádky. V souladu s Havlíčkovým nekompromisním zpodobněním paradoxního rozměru lidské existence se ukazuje, že matčino přirovnání sledující původně eufemistický cíl se nakonec ukáže být velmi blízko kruté pravdě. Ostatně tento odvrácený aspekt je implicitně naznačen i během scény, kdy se malá Věrka podrobuje výtěru z mandlí. Poněkud vzdorovitě se vyrovnává se situací pro ni neznámou a nesrozumitelnou. Její vyplazení jazyka je přitom připodobněno k ďábelskému.

Konkretizován je rovněž dar lásky-smrti. Je jím malá černá panenka, kterou půjčuje Věruška Kalvachová své nové přítelkyni. Faktické setkání malého dítěte (Věrky Kalvachové a Pavlinky) se smrtí přítelkyně provázejí postavy strašidelné smrtky s kosou a „malinké, půvabné, průhledné smrtky s věnečkem svlačců kolem bílého čela“ (Havlíček, 1976, s. 87), tolik podobné postavě smrtky v Nerudově *Baladě dětské*.

I v Havlíčkově próze malá smrtka poeticky anticipuje úděl malé Pavlinky (smrtka Pavlinku vábí a ta si touží s ní hrát) a naznačuje jeho osudovou nevyhnutelnost. Postavy zpodobující smrt jsou zde obdobně jako postava černé paní ve stejnojmenné Havlíčkově povídce (*Černá paní*, napsáno 1927) také projevem mentality dítěte, které ještě není schopno uvědomit si podstatu smrti, ale zároveň je jí už zraňováno (přišlo o kamarádku), dotýká se ho její tajemství. Směsice obav, strachu, ale i zvědavosti se promítá do jeho představ, v nichž si smrt „zhmotňuje“. Její podoba je ovlivněna tradicí (smrtka s kosou), ale i spontánní dětskou imaginací.¹²

Jak jsme naznačili v úvodu a následně jsme se snažili doložit, Havlíčkova próza navazuje na tradici lidové balady, kterou osobitě transformuje a aktualizuje v souladu s dobovými (nejenom) literárními tendencemi. Kromě toho, že je dokladem osobitého autorova pojetí v napojení na dobový trend, ukazuje i nosnost baladického žánru, možnost jeho aktualizace nejenom v rovině autorské fabule, ale i novodobých témat, ať již se jedná o otázky sociální i o otázky filozoficko-morální, které jsou nastoleny před moderním člověkem po „smrti“ Boha.

(Naléhavost a aktuálnost havlíčkovského tázání demonstrována na patologickém případě nevědomého bacilonosičství je bezděčně posílena i současnou celospolečenskou situací.)

Prameny

HAVLÍČEK, Jaroslav. *Kalvach*. Hradec Králové: Kruh, 1976.

HAVLÍČEK, Jaroslav. *Prodavač času: tři knihy povídek*. Praha: Československý spisovatel, 1968.

¹² Podrobněji k fenoménu smrti v Havlíčkových prózách viz MLISOVÁ, N. *Člověk na rozhraní*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005, zejména V. kapitola nazvaná *Smrt (a život)*.

Literatura

- HAVLÍČKOVÁ, M.; MLSOVÁ, N.; TAUDYOVÁ, H. *Jaroslav Havlíček: neklidné srdce: vzpomínky, reflexe, literární místopis, korespondence*. Liberec: Bor, 2006.
- MACURA, V. Balada. In ZEMAN, M. *Poetika české meziválečné literatury: (proměny žánrů)*. Praha: ČS, 1987, s. 13–32.
- MLSOVÁ, N. *Člověk na rozhraní: (příspěvek k interpretaci prozaického díla Jaroslava Havlíčka)*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005.
- MRAVCOVÁ, M. Baladická próza. In ZEMAN, M. *Poetika české meziválečné literatury: (proměny žánrů)*. Praha: ČS, 1987, s. 235–267.
- RUMLER, J. *Epik Jaroslav Havlíček*. Praha: ČS, 1973.
- [on-line] Dostupné z: <www.jaroslavhavlicek.cz>

K recenzím učebnic aneb *Není ten váš ředitel nějaký mrzký tvor?*

Stanislav Štěpáník, PdF UP Olomouc
Jana Vlčková-Mejvaldová, PedF UK

stanislav.stepanik@upol.cz
jana.vlckova@pedf.cuni.cz

Klíčová slova: učebnice, recenzní řízení, schvalovací doložka MŠMT ČR, kritéria hodnocení učebnic

Key words: textbooks, reviewing process, approval of the Ministry of Education, criteria for textbooks evaluation

On the Textbook Reviews or Isn't your Director a Despicable Person?

Textbooks are an essential tool for the teaching process. They are a key component of lesson planning and teaching itself. As the results of educational research show, their influence on teaching (not only) Czech is enormous. It is a valid expectation that textbooks awarded the official approval of the Ministry of Education meet all necessary standards of quality. However, as Robert Adam proved in our journal (*ČJL*, 70, 5), it is not always the case.

The authors' experience of textbook reviewers who have reviewed books for ministerial approval shows it is not the procedure of the reviewing process that might seem problematic but rather the cooperation between the reviewers and authors of textbooks or publishing houses. It is recommended that teachers should look upon their textbooks and other teaching materials with attention and critical thinking.

1 Úvod

V posledním čísle ročníku 2019–2020 publikoval R. Adam na stránkách tohoto časopisu článek *V karanténě s Novou školou aneb Říkej věty v množném čísle, slepče!* (Adam, 2019–2020), v němž analyzuje výběr některých lingvistických a obově didaktických nedostatků či přímo chyb z malého rozsahu stránek učebnic pro 4. a 5. ročník ZŠ z nakladatelství Nová škola. Ty jsou mezi učiteli českého jazyka na základní škole poměrně oblíbené. V závěru Adam konstatuje: „Když edukační materiály Nové školy pro 4. a 5. ročník prošly oponenturou a dostaly ministerskou doložku, české školství selhalo,“ a dodává: „až budou příští rok žádat o prodloužení, je téměř jisté, že selže znovu.“ Je vysoce pravděpodobné, že ve skutečnosti obnovení

doložky daných učebnic se autor nemylí, ale jak v tomto příspěvku ukážeme, za určitých okolností Adamovo proctví pravdivé být nemusí.

Na základě zkušenosti s recenzováním učebnic pro Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy České republiky v posledních dvou letech soudíme, že chyba není na straně ministerstva nebo „českého školství“ obecně, jak by snad mohl někdo předjímat. Právě naopak: spolupráci s pracovníci ministerstva, do jejíž gesce spadá recenzní řízení pro získání ministerské doložky u učebnic českého jazyka (stav k polovině roku 2020), hodnotíme jako velmi dobrou, profesionální a konstruktivní. Problém tkví spíše v některých aspektech procesu recenzního řízení pro získání doložky a v tom, jak recenzenti ke svému úkolu přistupují.

2 Jak probíhá recenzní řízení učebnic?

Podle ministerské metodiky k získání doložky učebnici vždy posuzuje jeden akademik a jeden učitel z praxe, a to nezávisle na sobě. Hlavní oblasti, ke kterým se recenzenti mají explicitně vyjádřit, jsou:

1. celkový soulad učebnice s obecnými a kurikulárními dokumenty;
2. odborná správnost obsahu učebnice;
3. přiměřenost učebnice věku a dosaženým kompetencím žáků;
4. metodické a didaktické zpracování učebnice.¹

V závěru pak recenzent označuje souhrnné vyjádření k udělení schvalovací doložky MŠMT ČR: buď posuzovaný materiál a) doporučuje bez připomínek, nebo b) doporučuje s připomínkami (uvedenými v posudku), nebo c) nedoporučuje a navrhuje přepracovat podle připomínek (uvedených v posudku). V případě, kdy se recenzenti neshodnou, posuzuje učebnici ještě třetí recenzent.

Výsledek, který převáží, je považován za platný, takže i v případě, kdy jeden z recenzentů označí variantu c), neznamená to, že by učebnice doložku nemohla získat. Autoři učebnic po prostudování posudků připomínky mohou, ale nemusejí zapracovat. Svůj postoj k posudkům recenzentů a navrhovaná řešení mohou autoři vyjádřit písemně, ministerstvo rozklad poté postoupí recenzentům, kteří posoudí, do jaké míry autoři jejich námitky vyřešili, pochopitelně je mohou také zcela odmítnout. Jakkoliv přepracovaný materiál se recenzentům již nepředkládá a může se objevit s doložkou na knižním trhu – a tudíž je také při nákupu ze strany škol hrazen ze státních peněz.

Pokud chce recenzent učebnici posoudit skutečně adekvátně, musí přečíst všechny výklady a hlavně vyzkoušet každé cvičení; analyzovat každý vybraný příklad a zároveň nezapomínat na koncepci učebnice jako celku. Jde o činnost značně časově a někdy i psychicky náročnou.

Učitelé i studenti učitelství od učebnic se schvalovací doložkou MŠMT ČR – dle našeho mínění oprávněně – očekávají bezchybnou kvalitu. Jak je tedy možné, že tomu tak není, jak názorně demonstroval R. Adam ve zmíněném článku?

¹ Tyto oblasti jsou ještě dále členěny, např. ad 1. Učebnice je v souladu s Ústavou ČR; Učebnice obsahuje jen objektivní a tolerantní názory bez xenofobních postojů k různým národům a národnostem, k náboženstvím a církvím, případně k jiným společenským a kulturním organizacím a k jejich duchovním a kulturním hodnotám atd., ad 4. Vhodnost a použitelnost zařazených poznatků a činností z hlediska naplňování klíčových kompetencí a očekávaných výstupů aj. Ke všem těmto částem má recenzent poskytnout slovní komentář.

Účelem tohoto příspěvku je ukázat druhy nedostatků či chyb, které se v učebnicích mohou objevit/objevují – tak aby si jich učitelé všimli a mohli se jich vyvarovat – a to navzdory tomu, že na ně recenzenti ve schvalovacím procesu možná upozorňovali a požadovali jejich úpravu či úplné odstranění.

3 Kritéria hodnocení

V následující části předkládáme příklady toho, na co jsme u učebnic, které jsme v recenzním řízení pro získání ministerské doložky posuzovali, poukazovali a k jakým úpravám jsme autory vyzývali.²

3.1 Celkový soulad učebnice s obecnými a kurikulárními dokumenty

Vzhledem k povaze dílčích kritérií tohoto bodu se lze nejčastěji setkat s tím, že učebnice nijak nereflektují národnostní, etnickou či náboženskou různorodost, požadavek na udržitelný rozvoj ad., eventuálně podporují genderové aj. stereotypy.

V jedné z učebnic se např. objevila věta *V družstvu je i černošský chlapec*. Proč by toto vůbec mělo být akcentováno? Posoudili bychom svou třídu tak, že je plná bílých dětí? U textu o tom, jak mají starší lidé problém s ovládním mobilního telefonu (otázka *Proč myslíte, že starší generaci činí problém ovládním prostředků jako počítač, mobil nebo internet?*) jsme poukazovali na problém ageismu (navíc dané tvrzení už na základní úrovni z velké části neodpovídá skutečnosti). Zcela nepřijatelný národnostní stereotyp se objevil v části textu *V práci se nemůžu soustředit, bojím se, že otec volal na Infolinku, přivodil srdeční zástavu pěti operátorům a oni si teď zjistí, že telefon jsem kupoval já, a pošlou na mě Ukrajince*.

Další dílčí kritéria první oblasti hodnocení (soulad se vzdělávacími cíli a soulad s očekávanými výstupy vzdělávacího oboru RVP) se prolínají se čtvrtou oblastí, jíž je didaktické zpracování, k tomu viz níže.

3.2 Oborová (tj. lingvistická) správnost

Zastaralost pojetí některých jazykových jevů

V učebnicích neustále přetrvávají pojetí některých jazykových jevů, která již byla v lingvistice překonána (k tomu srov. např. Adam, 2019, 2020; Čechová, 2019–2020, či Štěpáník, 2020). Např.:

- tzv. *srbochorvatština* – toto pojetí srbštiny a chorvatštiny je již více než 25 let překonané; ve výčtu jihoslovanských jazyků úplně absentuje černohorština;
- slova *jednoznačná* a *mnohoznačná* – srov. *Heslář jazykovědné terminologie*, vzniklý už před 15 lety, v němž se hovoří o slovech *jednovýznamových* a *mnohovýznamových* – jde přece o významy slov;
- zásadně je třeba odmítnout atribut „správnější“ (např. výraz či znění věty) – koncept *správnosti* je pochybný v lingvistice, u stylu o správnosti hovořit nelze (srov.

² Pro přehlednost zachováváme členění a pořadí jednotlivých kritérií, jak jsou stanovena ministerstvem. Recenzovali jsme tyto učebnice: *Hravá čeština* (6.–9. ročník) nakl. Taktik, *Čeština s nadhledem* (6.–9. ročník) nakl. Fraus, *Český jazyk: učebnice pro 9. ročník* nakl. Tobiaš, *Český jazyk: učebnice pro 9. ročník* nakl. Nová škola – DUHA a *Český jazyk pro 5. ročník ZŠ, I. a II. díl (Kniha zážitků)* nakl. Studio 1+1.

k tomu už např. Čechová, 1985). Hovoříme o *funkčnosti / vhodnosti / adekvátnosti / přiměřenosti*. V případě hodnocení stylu např. *stylizačně vhodnější, propracovanější* apod.

- Jako problematické se stále jeví třídění druhů vět: Autoři jedné z učebnic sice tematický celek přejmenovali (namísto *Druhy vět podle postoje mluvčího* na *Druhy vět podle komunikační funkce*), obsah však zůstal totožný – nejde tak o komunikační funkce, ale o tradiční druhy vět podle tzv. postoje mluvčího. Dochází k pletení pojmů (a matení uživatele): komunikační funkce výpovědi je termín obsazený, zdůrazňující smysl výpovědi – viz k nim např. Grepl a Karlík (1998, s. 421), kteří zdůrazňují dvě základní složky celkového smyslu výpovědi: propoziční obsah (= co se říká) a aktuální komunikační (ilokuční) funkci (= proč/s jakým cílem (úmyslem, záměrem) se to říká). Rozhodně tak nejde o věty *oznamovací, rozkazovací, tázací, přací a zvolací* (?) nebo *žádací* (?), které postihují výlučně formy. Tato typologie nepostihuje obsah výpovědi a její užití se nijak neřídí komunikačním záměrem mluvčího – např. *Podáš mi sůl?* je tzv. věta tázací, ale mluvčí jistě nemá záměr se ptát, výpověď nemá funkci otázky – skutečný smysl výpovědi, tj. žádost, je zcela opomíjen. Dává-li učebnice do spojitosti melodii s typem věty podle tzv. postoje mluvčího, neodpovídá to skutečnosti: melodie souvisí s komunikační funkcí výpovědi (k problému srov. tamtéž a dále Svobodová, 2016; Adam, 2019, ad.).

Bylo by vynikající, kdyby autoři skutečně přistoupili ke komunikačním funkcím – obecně v našich učebnicích chronicky chybí postižení vztahu formy a obsahu ve vztahu ke komunikačním záměrům a komunikačním funkcím. V posuzovaném materiálu se ale pod novým názvem procvičuje tradiční obsah, formální a značně pochybný (srov. Hájková, 2013; nejnověji Höflerová, 2019). Problémy, které z toho vyplývají, jsou hluboké, mj. totiž pozornost žáka odvádí od sémantiky, resp. od vztahu významu a formy výlučně k formě.

Objevuje-li se klasifikace vět podle tzv. postoje mluvčího v učebnicích pro 2. stupeň, jde o učivo kognitivně zcela neadekvátní – naopak právě ve vyšších ročnících je prostor pro (skutečné) komunikační funkce.

Oborové chyby

Kromě zastaralosti pojetí oborových jevů jsme se v různých učebnicích setkali i s vyslovenými chybami, např.:

- řazení slovinštiny, srbštiny, chorvatštiny a makedonštiny k západním slovanským jazykům;
- koncovkové odvozování, jak ho vykládá jedna z učebnic, není v odborné literatuře jednoznačně přijímáno;
- pravopis je nesprávně pojímán jako disciplína jazykovědy;
- ve cvičení, kde se požaduje: „Zdůvodněte a doplňte chybějící hlásky,“ nejde o doplňování hlásek, ale písmen (např. *v_rný přítel, dobrý ob_d, s_zdové lyže* atd.);
- ve větě *Kotě bude lízat mlíčko* nejde o složený přísudek, ale o složený tvar budoucího času slovesa *lízat*;

- výslovnost slova *diva* je uváděna jako příklad měkké výslovnosti, podle *Internetové jazykové příručky* je přitom výslovnost tohoto slova tvrdá ([diva], nikoliv [dɪva]);
- ve slově *aššít* je požadována plná, tedy zdvojená výslovnost, přitom *Česká výslovnostní norma* (Hůrková, 1995, s. 31) připouští zjednodušení;
- chybné zařazení některých tvarů (např. *do červeného*) do útvaru hovorové češtiny.

Vadné formulace

Při hodnocení oborové správnosti je třeba klást důraz na to, aby informace, s nimiž se žáci setkávají, byly jednoznačné, přesné a věcně správné. Přesto se v textu učebnic objevují některé vadné formulace, např.:

- zavádějící definice sousloví jako „spojení slov s ustáleným významem“ (srov. frazém);
- *Pauza následuje po větěném přízvuku; nemusí být vždy totožná s rozdělovacími znaménky.* Zmíněná definice pauzy ignoruje její funkci ve větěném členění.
- *Zkratková slova vznikají z hláskových skupin vybraných ze slov názvu.* Zde není postižena podstata: nejde o skupiny hlásek, ale písmen a o názvy víceslovné. Chybí informace o tom, že se zkratková slova skloňují, čímž se liší od iniciálových zkratk.
- *Sejdou-li se na švu slova (tj. na hranici mezi předponou a kořenem nebo kořenem a příponou) dvě stejná písmena, dojde ke zdvojení. Vyslovujeme je jako hlásku jednu. Tam, kde by však došlo k nejasnostem ve významu, vyslovíme hlásky dvě.* Jako doklad tohoto tvrzení se uvádějí např. slova *rozzuřený, oddych* a *cenný* a dvojice *poddaný – podaný, nejjasnější – nejasnější* a *vinný – viný*. Nejenže je informace o výslovnosti zdvojených hlásek zčásti nepřesná a zčásti zcela vadná (srov. Hůrková, 1995), ale vybrané příklady jsou pochybné – ve slově *oddych* je zdvojená výslovnost, *viný* neexistuje a užití slova *nejjasnější* je značně omezené.
- *Při četbě složeného číslovkového výrazu čteme všechny jeho části v patričném pádě (před 2863 lety – před dvěma tisíci osmi sty šedesáti třemi lety).* Tato informace podává pouze jednu možnost skloňování, další opomíjí. Navíc nejde primárně o čtení.
- Jedna z učebnic uvádí, že *podle počtu vět rozlišujeme souvětí podřadné, souvětí souřadné a složitější souvětí.* To je definováno jako souvětí, které *má více vět hlavních a vedlejších.* Tento termín je však zavádějící (co je „složitější“ souvětí?) a ani v lingvistické literatuře oporu nenachází – pokud, užívá se termínu *složitě souvětí* (srov. např. Čechová aj., 2011; zde jako protějšek k *souvětí jednoduchému*). Navíc daná typologie nezávisí na počtu vět, nýbrž na jejich druhu (věta hlavní, věta vedlejší).
- Objevují se i další vadné termíny: *souřadné poměry* či *jedovatá intonace*.
- Některé výklady jsou obsahově do té míry zjednodušené, že se stávají nesrozumitelné či zavádějící; další jsou neúplné, přitom jsou ale z hlediska porozumění textu značně náročné: *Větný přízvuk je silnější než slovní a bývá na posledním slově. Může však být i jinde – záleží na postoji mluvčího.* Toto vysvětlení větěného přízvuku je zavádějící a ignoruje se jeho vztah k aktuálnímu větěnému členění, sémantice a pragmatice.

3.3 Přiměřenost učebnice věku a dosaženým kompetencím žáků

Většinu učebnic, které jsme recenzovali, provází nízká kognitivní náročnost učebních úloh. Úkol, kdy mají žáci 9. ročníku ZŠ do tabulky uvést vždy po třech

příkladech podstatných jmen označujících a) osoby, b) zvířata, c) věci, d) vlastnosti, e) děje, f) činnosti a stavy, g) vztahy lze považovat nejen za formalistický, bezcílý, ale především za zcela neadekvátní vzhledem k aktuální kognitivní i řečové vyspělosti žáka-rodilého mluvčího v 9. ročníku.

Stejně tak úkol, kdy mají žáci určovat vzory podstatných jmen. Nejenže jsou vybrána nijak nekomplikovaná podstatná jména (např. *nálada, dům, soudce, mýdlo, zábradlí...*), takže pro žáka 9. ročníku úloha nepředstavuje žádnou zásadní kognitivní výzvu – užívání vzorů podstatných jmen by mělo být už dávno automatizováno – ale zároveň si uživatel učebnice (učitel i žák) nutně musí položit otázku o smyslu a cíli úlohy: proč mají žáci vzory určovat?

Totéž se děje u textu, v němž je barevně označeno více než 45 podstatných jmen, u nichž žáci mají za úkol výrazy zařadit ke vzorům a vyskoňovat je. Má rodilý mluvčí problém se skloňováním slov *pilot, helma, droga* nebo *laborator*? A opravdu se očekává, že žák bude mechanicky skloňovat daná podstatná jména ve všech pádech v jednotném i množném čísle? Není se pak co divit, že čeština je dlouhodobě na štíru se zájmem, oblibou a motivací žáků (srov. Pavelková aj., 2010).

Má žák 9. ročníku problém s identifikací podmětu ve větách typu *Zajíc se vrátil z výletu za hlávkovým salátem velmi udýchaný*? Příklad považujeme za nehodný žáka-rodilého mluvčího 9. ročníku; větu se srovnatelnou komunikační autenticitou jsme použili jako součást názvu našeho příspěvku.

I v nově vznikajících učebnicích např. pro 7. ročník vidíme zařazenu kapitulu o psaní životopisu a motivačního dopisu, přestože vyučovat tyto žánry v 7. ročníku je zhola neopodstatněné a měly už dávno být přeřazeny do ročníků vyšších. Naopak absentují nejnovější formy komunikace, reflexe aktuálních vývojových tendencí v jazyce (např. problém mluvené psanosti/psané mluvenosti), důraz na mluvený projev, stylistiku a pragmatiku atd. Podobné je to s mnohdy formalistními až mechanickými cvičeními, která jsou zpracovaná dlouhodobě kritizovanými didaktickými postupy (na stránkách tohoto časopisu se o nich píše v podstatě neustále).

Kognitivní adekvátnost je třeba sledovat nejen při aplikaci učebních úloh, ale také při výběru textů. Na pohádku o Rumcajsovi v 6. ročníku ZŠ či na Pipi Dlouhou punčochu v 9. ročníku je dle našeho názoru již pozdě.

3.4 Didaktické, resp. metodické zpracování učebnice

Dekontextualizace

Jedním z hlavních nedostatků učebnic českého jazyka obecně je značné množství práce s dekontextualizovanými příklady. To s sebou nese nejen riziko nemožnosti některé úlohy řešit (např. u slova *drůbeží* určit „věcné i mluvnické významy“, což bez kontextu provést nelze, či doplnit *i/y* v izolovaném příkladu *Honzov_*; pokud se cvičení cíleně nezaměřuje na homonymní tvary), ale rovněž poklesu či úplné ztráty smyslu poznávání jazyka. Žáci opakovaně pracují s množstvím izolovaných a vzájemně nesouvisejících větných celků, takže jejich dovednost funkčního čtení není nijak rozvíjena (i odtud pak problémy se čtenářskou

gramotností). Ale týká se to také produkčních úloh, kde se pracuje s izolovanými příklady, aniž by se vyžadovalo užití daného jevu: např. úlohy typu *Vytvořte synonymickou řadu sloves vyjadřujících hluk*. Úkol je možná zábavný, avšak bez užití slov, bez uvědomění si jejich významové a stylové platnosti (rozdíl např. *hlučet* × *řvát*...) je bezcenný. I zábavná úloha má vždy mít výchovně-vzdělávací smysl. Co se žák pouhým nahromaděním synonym naučí? Stejně tak je tomu u frazeologie, kde se mnohdy zcela pomíjí funkce frazémů v komunikaci, jejich stylová platnost, přiměřenost jejich užití v konkrétním komunikátu atd. Cílem výuky frazeologie není rozlišování rčení od přísloví a jejich určování, ale ani pouhé izolované rozšiřování žákovského repertoáru frazémů.

Setkat se lze i se situací, kdy potenciál velmi vhodně zvoleného textu zdaleka není využit, neboť se k němu vztahuje dekontextualizovaný úkol, který je zaměřen čistě formálně: namísto úkolu *Určete druh číslovek* by bylo vhodnější *Rozlište význam číslovek v textu* či *V textu použijte vhodné číslovky a uveďte je v náležitém tvaru*.

(Ne)funkčnost úloh

Už v předcházející části jsme naznačili, že práce s jazykovými jevy, kterou učebnice vyžadují, je velmi často komunikačně nefunkční – postrádá totiž praktické užití i přesah do komunikace.

V jednom z textů mají žáci za úkol zařadit barevně zvýrazněná slova ke slovním druhům. Text barevně vyznačených slov obsahuje více než 40. Jaký je cíl takového úkolu? Jaké je jeho odůvodnění? Řada cvičení má pouze formálně-poznávací zacílení: *vyhledejte, určete, podtrhněte*... Jaký se zde sleduje cíl užitečný pro žáka-rodilého mluvčího? V čem je smysl těchto úloh pro rodilého mluvčího?

Naopak chybějí cvičení, v nichž by se pracovalo s jazykovými jevy komunikačně problémovými, např. funkce částic, slovnědruhová a větněčlenská platnost citoslovců, sémantika spojek a spojovacích výrazů, stylové aspekty a vůbec funkčnost jazykových jevů atd. Tradičním obsahem všech učebnic je zájmeno *jenž*. Rozdíl ve stylové platnosti zájmen *který* a *jenž* nebo frekvenční aspekty užití zájmena *jenž* jsou v učebnicích, které jsme recenzovali, zcela ignorovány. Žáci mají obě zájmena umět skloňovat ve všech rodech a číslech, nicméně s jejich funkční platností – která je přitom podstatná – se neseznámí.

Vysvětlení u přívlastku shodného a neshodného o tom, že „většinou stojí před“ nebo „za podstatným jménem“ jsou formalistická a vedou k miskonceptům. Navíc cílem výuky přívlastku přece není určování přívlastku, ale jeho funkce, možnosti jeho vyjádření, jeho vztahy k jiným slovům ve větě atd.

V učebnicích jsme zásadně postrádali práci s autentickými ukázkami. Například zvukovou rovinu nelze probírat pouze na psaném (a čteném) textu; chybí přesah do komunikačních funkcí, do rolí účastníků komunikace, dialogičnost – zkrátka užití jazyka v interakci a pro interakci.

U mnohých úloh jsme upozorňovali na jejich nevhodné zacílení, na absenci funkce jevů, praktického užití jevů a jejich přesahu do komunikace.

Aktuálnost jazyka, frekvence jevů

S předchozím bodem úzce souvisí aktuálnost způsobu vyjadřování a reálná frekvence užívání jevů, které se v učebnicích objevují.

Jedno z cvičení v jisté recenzované učebnici požadovalo najít význam homonym a mj. se zde objevila slova *líska* či *jitro*. Skutečně u slova *jitro* autoři vedou učitele k tomu, aby od žáků požadovali vymezení významu staročeské plošné míry a u slova *líska* význam bedýnky? Nahlédnutím do Českého národního korpusu lze ověřit, že požadované významy jsou zcela okrajové.

V jiné úloze měli žáci uvést české ekvivalenty slov *manažer*, *dramatický* nebo *bankovka*. Jaká je hodnota takového úkolu, když se české ekvivalenty těchto slov v podstatě nepoužívají? Okrajově pak dochází k tomu, že je užito slova s nízkou frekvencí výskytu z důvodu jeho regionální platnosti, které si ovšem autoři učebnice nebyli vědomi (*povidlí*).

Samostatnou kapitolou jsou příklady k procvičování pravopisu: *vlys*, *smykat se*, *cavyky*, *Nezamysl*, *Chropyně*, *Šemík* – opravdu pravopis těchto slov potřebují znát všichni mluvčí z celé republiky?; dadaistické věty, kumulace jevů (srov. kritika již u Ertla, 1928; na problém upozorňuje též Svobodová, 2003, naposledy Šmejkalová, 2018): *Lidčino lítostivé vzlykání se linulo mlýnicí, ale mlynářka neměla slitování; Domýšlivý Michal byl mamčin miláček, a proto tento nesmyslný slib odmítl splnit; Ochomýtala se tu naše přemýšlivá Jarmila se svými choromyslnými nápady; Dobře pozamykej, Horymír s Šemíkem pomýšlejí na pomstu; Pospíchej s těmi pilinami, abychom přes ty pytle neklopýtali* atd. Takové příklady by se ve škole vůbec neměly objevovat – jsou obsahově absurdní, nesmyslné, komunikačně neautentické, vykonstruované, nepatřičně kumulují jevy, některé obsahují zcela okrajové jazykové jevy, a tedy jsou didakticky vadné.

Objevují se i cvičení zdánlivě kognitivně náročnější, avšak s minimální komunikační relevancí: opravdu musí žák vědět, jak se skloňují *Addis Abeba*, *Basra*, *Capri* či *Capua*? Úloha má smysl pouze tehdy, vede-li žáky k tomu, aby uměli pracovat se SSČ a Internetovou jazykovou příručkou.

Některé příklady, na nichž se probírané jevy exponují či fixují, jsou zcela absurdní až retardační: *Lepila papírové pytlíky a přitom zpívala lidové písně; Že vy jste ten klokočský vodník; Není ten váš ředitel nějaký mrzký tvor? Krokodýly zahlédli, když se cáchali v Labi* (navíc dvojznačné); *V rokli se střetl se lvy, ale měl plné kapsy zeměli* (?); *Sovy houkaly na lesy, ale houby ani víly se nebály* (?); *Jedl ty směsi bez soli; S koly jezdí opatrně, chybějí jim některé díly! S holí na ně nechod, vezmi si karamely* (?); *Ve sklenici odpočivaly dědečkovy zuby; Ignácovy ponožky vykazovaly značnou míru opotřebení; Včely přiletěly z odpolední směny vyčerpány*. Nesmysly se ale neobjevují jen v příkladech ve cvičeních, ale také při ilustrování probíraných jevů ve výkladu: *Oblíben, to Karel ve škole byl; Viděla, že je doma, ba že i spí; Droždí, to já rád*.

S aktuálností vyučovaného jazyka souvisí fakt, že v učebnicích chybí práce s autentickými texty, s reálnými kontexty, v nichž žáci žijí. Mnohé texty jsou až příliš

upravené k didaktickým účelům – jako „lingvisticky čisté“. Reálné fungování jazyka v komunikaci je tak opomíjeno.

Nerespektování vývoje a poznání oborové didaktiky češtiny

Velmi oceňujeme, že autoři jedné z učebnicových řad vytvořili zvláštní pracovní sešit k tomu, co se ve škole tradičně označuje jako *sloh*. Avšak – jak už název *Sloh* napovídá – pojetí, které se v materiálu prezentuje, neodpovídá aktuálnímu pojetí původní slohové složky, která se už na konci 90. let začala transformovat na *výchovu slohově-komunikační* – srov. kurikulární dokumenty nebo základní monografie k tématu: Čechová (1985, 1998), Hájková (2008), Svobodová (2003) nebo Šebesta (2005).

Název učebnice *sloh* jaksi předurčuje, co je obsahem – jde spíše o nauku o slohu v pravém slova smyslu, který do jisté míry petrifikuje, co je v moderní oborové didaktice možno považovat za překonané (např. postup striktně podle slohových útvarů nebo dle schematického sledu *úvod – stat – závěr*, naplňování matric – tzv. vázaný sloh, nízká autenticita psaní). Komunikační, resp. slohově-komunikační výchova, jak ji požaduje kurikulum i oborová didaktika, absentuje: tradiční pojetí *slohu* se zaměřuje na rozvoj psaní dle schémat slohových útvarů – nijak se nereflektuje komunikační záměr či funkce daného komunikátu, resp. dané části komunikátu. Písemný projev žáků se unifikuje a rozvoj ostatních komunikačních dovedností chybí (čtení, naslouchání a mluvení jsou zastoupeny minimálně), řada úkolů je zaměřena lingvisticky (o *práci s textem*, jak sugeruje nadpis v učebnici, se rozhodně nejedná). O rozvoji komplexu komunikačních dovedností, jak je požaduje kurikulum i moderní oborová didaktika češtiny, tak nelze hovořit.

V části ke komunikaci a slohu by bylo lze očekávat daleko více práce s textem, mnohem více produkčních úloh, a to jak pro psaní, tak mluvení, mnohem více úkolů na rozvoj slovní zásoby atd., tzn. skutečný rozvoj slohových a komunikačních dovedností žáků (tím také oporu pro učitele, jak tyto dovednosti rozvíjet).

4 Jak byly posudky reflektovány?

Napsat učebnici je úkol složitý, komplexní a dlouhodobý. Aby se úsilí vyplatilo, je pro nakladatele získání ministerské doložky klíčové.

K recenzi učebnic jsme přistoupili nanejvýš zodpovědně, protože víme, že obsah učebnic i způsob jeho didaktického uchopení má na výuku ve škole zásadní vliv (srov. např. výzkumy Červenkové, 2010, či Sikorové, 2010).³ Vyšše jsme uvedli, na co jsme v recenzních posudcích upozorňovali. Kromě jedné učebnice nakonec všechny námi posuzované učebnice doložku získaly, a to navzdory tomu, že jsme v některých

³ Výzkumy naznačují, že cílem některých učitelů je „probrat učebnici“ (ve vzorku Sikorové, 2010, bylo učitelů, kteří pracovali s učebnicí stylem „systematického probírání“, tedy stránku po stránce, 27 % – byl nešlo přímo o učitele českého jazyka). J. Mikk (2000, s. 333), emeritní profesor univerzity v Tartu, který se problematikou učebnic a textu dlouhodobě zabývá, dokonce jde tak daleko, že učebnice považuje za stejně důležité jako učitele („[...] textbooks are as important in schools as teachers are“ – „učebnice jsou ve školách stejně důležité jako učitelé“). S tímto tvrzením se úplně neztotožňujeme, avšak v situaci, kdy i čeští učitelé učebnicím přisuzují značný význam, ho při vlastním didaktickém uvažování bereme v úvahu.

případech udělení doložky nedoporučili (hodnocení c/ – viz výše). Protože se už objevily na knižním trhu, máme možnost analyzovat, jak byly posudky reflektovány.

Některé připomínky autoři zapracovali, a to především ty, které se týkaly zjevných faktických nedostatků a chyb a které bylo možno jednoduše opravit.

Koncepční připomínky autoři úplně pominuli, a to z pochopitelného důvodu – museli by totiž učebnici zcela přepracovat.

Některé připomínky rozporovali. Např. k výtce týkající se nesmyslných příkladů v pravopisných úlohách do rozkladu pro ministerstvo uvedli, že je to „autorská licence, mimochodem učiteli velmi oceňovaná“. Tyto příklady tedy bohužel v učebnici zůstaly. Stejně tak v učebnici zůstaly některé texty, na jejichž nevhodnost jsme upozorňovali – např. text dehonestující Ukrajince.

S potěšením ovšem konstatujeme, že jsme se setkali i s reakcemi autorů, které byly věcné, konkrétní, dělné a zcela v zájmu přípravy kvalitního učebního materiálu.

Jedna z učebnic, kterou jsme recenzovali, byla všemi třemi recenzenty hodnocena zcela záporně. Zmíněné učebnici v předchozím vydání přitom doložka udělena byla. To, že ji tentokrát nezískala, ukazuje, že systém za určitých podmínek fungovat může – zcela klíčový je zodpovědný přístup recenzentů.

5 Závěr

Představili jsme několik konkrétních nedostatků či chyb různých kategorií, které se objevily v učebnicích, jež jsme recenzovali. Je úlohou recenzenta tyto problémy identifikovat, pokud si jich nepovšimli nebo si jich nebyli vědomi sami autoři. Zároveň je přirozené, že se recenzenti a autoři pokaždé neshodnou na podstatě problému či na tom, zda se vůbec o problém jedná, vzhledem k odlišným oborovým, oborově didaktickým i koncepčním východiskům. Vždy je však třeba respektovat aktuální vědecké poznání.

Pluralita různých řad učebnic může představovat pozitivum oproti stavu před rokem 1989, kdy byla učitelům k dispozici pouze jedna učebnice. Avšak skutečným pozitivem by byla, kdyby jednotlivé řady učebnic učitelům nabízely výběr různých didaktických konceptů, bez věcných a odborných nedostatků. Při pozorování produkce učebnic a jejich recenzování se však dominantně setkáváme s tím, že tradiční obsahy i způsoby jejich didaktického zpracování jsou přenášeny i do nových učebnic a tím pak dále upevňovány ve školské praxi.

Odpovědnost za uložení ministerské doložky leží u recenzentů učebnic – jejich recenzní činnost by rozhodně neměla být pouhou formalitou. Ale odpovědnost je i na straně učitelů – na naše výtky formálnosti a mechaničnosti cvičení nejedno nakladatelství reagovalo slovy, že „učitelé si tyto úkoly žádají“. Neměli bychom zapomínat, že učebnice představují veliký byznys – a proto bychom se měli mít na pozoru před různými reklamními triky – např. jedna z recenzovaných učebnic již před recenzním řízením na obálce udávala, že schvalovací doložku obdržela. Stejně tak je to s různými přílohami (např. pro žáky se SVP) – vždy je třeba reflektovat především jejich obsah.

Aktuálně vznikající učebnice ve značné míře reflektují potřebu zábavy a snahu o odlehčení úsilí, které je třeba vyučovacímu předmětu věnovat, ať už šlo o atributy (v nesyntaktickém smyslu slova) *hravá, s nadhledem, veselé...* apod. Přitom však není vždy zcela jasné, v čem má spočívat prvek hravosti – jde-li o hravost pouze ve formě spojovaček, tajenek, luštěnek, doplňovaček, křížovek a vybarvování, je to velmi málo. Jde pouze o proměnu formy, navíc bez valného smyslu – tradiční lingvistický obsah je prezentován barevně, avšak myšlenkové operace a osvojované poznatky zůstávají stále stejné – dominantně formálně-poznávací (srov. Štěpáník, 2020).

Zdá se proto, že v zájmu zvýšení kvality výuky češtiny, učebnic, ale i recenzního řízení a doložek MŠMT ČR je třeba:

1. Posílení zodpovědnosti autorů při tvorbě učebnic.
2. Pečlivost recenzentů učebnic a důkladné recenzní řízení.
3. Pečlivá příprava učitelů – oborová i didaktická –, která učitele vede k dovednosti vyhodnotit výběr obsahu i způsobu jeho didaktického zprostředkování žákům a nespolehat při tom pouze na učebnici při přípravě na výuku a při výuce samé.
4. Zvýšení pozornosti a péče akademiků – lingvistů i oborových didaktiků – k učebnicím pro základní i střední školy.

Na závěr dodejme, že dle směrnice MŠMT ČR k schvalovacím doložkám lze dát ministerstvu podnět k odnětí schvalovací doložky, a to mj. v případě „objeví-li se ze strany pedagogické a ostatní veřejnosti oprávněné výhrady k učebnici“ (Směrnice..., s. 7). Zodpovědnost za kvalitu učebnic tak sice mají v první řadě autoři a recenzenti, ale v důsledku ji máme vlastně my všichni.

Literatura

- ADAM, R. Určování morfologických kategorií jmen: sonda do praktik začínajících studentů bohemistiky. *Didaktické studie*, 10, 2018, s. 13–30.
- ADAM, R. Určování morfologických kategorií sloves: sonda do praktik začínajících studentů bohemistiky. *Didaktické studie*, 11, 2019, s. 56–80.
- ADAM, R. V karanténě s Novou školou aneb Říkej věty v množném čísle, slepče! *ČJL*, 70, 2019–2020, s. 235–240.
- ČECHOVÁ, M. *Vyučování slohu*. Praha: SPN, 1985.
- ČECHOVÁ, M. *Komunikační a slohová výchova*. Praha: ISV nakladatelství, 1998.
- ČECHOVÁ, M. Některé přežívající mýty o češtině. *ČJL*, 70, 2019–2020, s. 53–57.
- ČECHOVÁ, M. aj. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 2011.
- ČERVENKOVÁ, I. *Žák a učebnice: užívání učebnic na 2. stupni základních škol*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2010.
- ERTL, V. Mateřský jazyk a střední škola. *Naše řeč*, 12, 1928, s. 49–62.
- GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.
- HÁJKOVÁ, E. *Komunikační činnosti a jejich cíle*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2008.
- HÁJKOVÁ, E. Učivo o větě na 1. stupni ZŠ. *Didaktické studie*, 5, 2013, s. 11–19.
- HÖFLEROVÁ, E. Výpovědi s komunikační funkcí v zasetí druhů vět podle tzv. postoje mluvčího – příklad funkcionalizace učiva. In ŠTĚPÁNÍK, S. aj. *Vztah jazyka a komunikace v česko-slovensko-polské didaktické reflexi*. Praha: Karolinum, 2019, s. 157–172.

- HŮRKOVÁ, J. *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia, 1995.
- MIKK, J. *Textbook: Research and writing*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing, 2000.
- PAVELKOVÁ, I.; ŠKALOUDOVÁ, A.; HRABAL, V. Analýza vyučovacích předmětů na základě výpovědí žáků. *Pedagogika*, 60, 2010, s. 38–61.
- SIKOROVÁ, Z. *Učitel a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2010.
- Směrnice náměstka ministra pro vzdělávání ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy k postupu a stanoveným podmínkám pro udělování a odnímání schvalovacích doložek učebnicím a učebním textům a k zařazování učebnic a učebních textů do seznamu učebnic*. Praha: MŠMT ČR, 2013.
- SVOBODOVÁ, J. *Jazyková specifika školské komunikace a výuka mateřštiny*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2003.
- SVOBODOVÁ, J. K některým aspektům komunikačně pojaté výuky češtiny na základní škole. *Nová čeština doma a ve světě*, 2016, s. 62–77.
- ŠEBESTA, K. *Od jazyka ke komunikaci: Didaktika českého jazyka a komunikační výchova*. Praha: Karolinum, 2005.
- ŠMEJKALOVÁ, M. Jakou češtinu se učí čeští žáci v hodinách českého jazyka? O tzv. školské češtině. In BLÁHA, O. (Red.). *Spisovná čeština a jazyková kultura 2018: Příspěvky z mezinárodní konference konané ve dnech 18. a 19. října 2018 na Univerzitě Palackého v Olomouci*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2018, s. 318–326.
- ŠTĚPÁNÍK, S. *Výuka češtiny mezi tradicí a inovací*. Praha: Academia, 2020.

Kudy do protektorátní prózy Nejvýraznější tendence a díla

Alena Šidáková Fialová, ÚČL AV ČR

fialova@ucl.cas.cz

Klíčová slova: protektorát Čechy a Morava, psychologický román, historický román, vesnický román, humoristická próza

Key words: Protectorate of Bohemia and Moravia, psychological novel, historical novel, village life novel, humorous novels

Finding the Way to the Protectorate Prose The most distinct tendencies and works of art

Our overview of most distinct tendencies and works of protectorate prose features psychological or historical works, works depicting the life in small towns or villages as well as the environment of Prague. We also present best-known works of renowned authors of that period, such as Václav Řezáč, Jan Drda, Karel Schulz, Eduard Bass, Milada Součková, Marie Pujmanová, Vladislav Vančura or František Kožík.

Literatura období protektorátu Čechy a Morava dnes patří spíše k zapomínaným částem českého písemnictví, a to přesto, že v určitých žánrech dosahovala svých vrcholů. Nejvýraznější díla této doby zůstávají v obecném povědomí, často i díky úspěšnému převedení do filmové a televizní podoby, přesto však dosud chybí přehledy, z kterých by bylo možné získat základní orientaci v dobové prozaické produkci.

Stručný přehled nejvýraznějších tendencí a děl, z nichž lze následně vybrat díla vhodná k interpretačním rozborům pro školní účely, proto nabízí tento text.

Protektorátní próza formálně a námětově navazovala na literaturu třicátých let, zároveň ji však charakterizovala výrazná diskontinuita s předcházejícím obdobím vydavatelské a tvůrčí svobody. V první řadě ji ovlivnily represe autorských osobností, což kromě osobních tragédií znamenalo také ochuzení soudobé produkce o specifické poetiky, a tím i o proměny celých žánrových oblastí. Předčasná smrt ukončila uměleckou dráhu Karla Čapka (až do roku 1941 však jeho díla výběrově vycházela), nacistická perzekuce dostihla Josefa Čapka či Vladislava Vančuru, norimberské zákony znemožnily vydávání děl Karla Poláčka či Jiřího Weila, další autoři byli nuceni emigrovat (František Langer, Egon Hostovský aj.). Mezi zakázané spisovatele patřili kromě zmíněných zejména levicově orientovaní autoři jako Ivan Olbracht, Marie Majerová, Karel Konrád, ale i jiní (K. J. Beneš, Josef Kopta, Zdeněk Němeček aj.). Kromě zakázaných autorů nemohlo dobovou cenzurou projít také jakékoliv téma odkazující k aktuální situaci (protektorát, válka, probíhající represe), pokud ovšem nebylo zpracováno v pronacistickém, aktivistickém duchu – tomu se však naprostá většina českých autorů vyhýbala¹, a tak bylo pro děj protektorátních próz typickým časoprostorem neutrální „bezčasí“ či půda historická.

Přes mnohá omezení však česká kniha – a próza zvláště – zažívala boom: veřejnost byla k četbě a k pořizování českých knih vyzývána ve jménu vlastenectví a podpory českého jazyka. Pořádaly se výstavy „dobré české knihy“ (a naopak se brojilo proti tzv. braku, dobrodružné četbě a jednoduchým milostným románům). Zvýšený zájem o české tradice a národní historii vedly k masovým reedicím děl českých klasiků (jen *Babička* Boženy Němcové vyšla mezi lety 1939–1945 62×, velmi populární byla i filmová verze režiséra Františka Čápa z roku 1940). Mezi nejoblíbenější, hojně vydávané klasiky v této době dále patřil K. H. Máchla, Jan Neruda, Julius Zeyer a další. Tato „vlastenecká“ fáze trvala do nástupu R. Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora na podzim 1941: poté byl v české kultuře nastolen mnohem tvrdší kurs, který znamenal přísnější cenzuru a výrazné omezení vlasteneckých kulturních aktivit. S postupující válkou a vyčerpávajícím válečným hospodářstvím byla omezována také výroba knih.

Nově vznikající protektorátní próza s uměleckými ambicemi (tedy bez početné oblasti prózy populární, tj. detektivní, dobrodružné, četby pro ženy apod.) můžeme pro přehlednost rozdělit do několika okruhů, které nyní stručně popíšeme.

Psychologická a psychologizující próza

Přirozenou reakcí autorů na fakt, že nesměli pravdivě zobrazovat svět okolo sebe, byla introspekce, obrácení se do nitra postav, do jejich zcela apolitického soukromí, dilemat, traumat a trápení. Na rozdíl od starší psychologické tvorby již nebyl v centru

¹ Pronacistická próza vznikala jen velmi omezeně, převážně v oblasti populární literatury: šlo o primitivní antisemitské romány, které psal například J. K. Bernardský (s příznačnými tituly jako např. *Přemožený upír*, 1943). Antisemitské motivy však lze nalézt například i v díle autora známých rodokapsů Boba Hurikána. Pronacisticky angažované byly také tzv. pracovní romány, které – podobně jako pozdější socialistické budovatelské romány – oslavovaly práci dělníků v továrnách (např. JIŘÍČEK, J. *Parta 312*, 1944). Obraz probíhající války se v české próze neobjevoval.

zájmu vyšinitý, psychicky narušený jedinec, ale „běžný“ člověk řešící soukromá lidská trápení, ale také nejrůznější mravní dilemata.

Tuto charakteristiku dobové tvorby můžeme doložit na tvorbě jednoho z nejvýznamnějších autorů psychologické prózy třicátých a čtyřicátých let, totiž Václava Řezáče. Jeho romány *Černé světlo* (1940), *Svědék* (1942) a *Rozhraní* (1944) jsou soustředěny na stav a proměny duševních pochodů ústředních hrdinů, výrazným etickým tématem se tu stává právě působení zla, které vyrůstá z nitra člověka.

Dobově vítaná závěrečná mravní katarze a odstranění zla, které dokázal do malého města přinést „červivý“ jedinec, je přítomna zvláště v románu *Svědék*. Tajemný Emanuel Kvis přichází do městečka s příznačným jménem Byteň, aby naplnil prázdnotu své duše sledováním a „vysáváním“ životů druhých: Když v závěru románu Kvis umírá, život Byteňských opustí pokušení porušit pevný mravní řád a nechat promluvit jejich temné stránky. Ne náhodou bylo možné dílo číst také jako aktuální alegorii o překonání těžkých časů s nadějí na vykoupení i návrat klidu a míru, obzvláště silně rezonující v kritickém roce 1942.

Psychologie jedince se obnažovala v prózách zaměřených na mezilidské vztahy a rodinné soužití, inspirovaná křehkým světem dětí a dospívajících. Lásku, rodinu a prožití smysluplného života častěji řešily ústřední ženské postavy, opakujícím se motivem bylo narození dítěte, které asociuje novou nadějí, víru v lepší budoucnost. V roce 1939 zaujala baladickým příběhem chudé svobodné matky s názvem *Advent* Jarmila Glazarová, v roce 1942 Marie Pujmanová novelou *Předtucha* s tématem citových zmatků dospívající dívky. K této linii můžeme zařadit i román *Janka* (1941), jehož hrdinkou je osiřelá dívka, poslaná na výchovu do kláštera, kde zažívá jen příkoří a nepochopení. Jeho autorkou je Olga Barényiová, spisovatelka dnes již téměř zapomenutá, která však byla ve své době objeven: Češka s minulostí herečky a vyděvačky, která během protektorátu přijala říšské občanství a po válce odešla do Německa.

Maloměstské a městské příběhy

Během protektorátu vyšlo několik výrazných a umělecky zdařilých románů, které spojovaly problematiku lidského nitra s vyprávěním o osudech obyvatel spojených jedním místem. Zvláště romány pracující s atmosférou maloměsta byly od třicátých let dvacátého století čím dál oblíbenější (romány Karla Poláčka, Jarmily Glazarové apod.) a v letech čtyřicátých tento trend vrcholil.

Oblíbenou četbou se stal román *Městečko na dlani* (1940) mladého novináře Jana Drdy. Přinesl příběhy obyvatel malého hornického města od nejchudších horníků po nejbohatšího sedláka a starostu. Byl vítaným obrazem českého člověka, jenž přes osobní starosti a trápení dojde osobního štěstí, to vše v prostředí důvěrně známého autorova rodného kraje. Shovívavost k lidským slabostem a sepětí s krajem charakterizuje také próza Jana Weisse *Přišel z hor* (1941) či prozaické soubory dosud pouze sběratele lidové tvorby a autora pohádek Josefa Štefana Kubína (cyklus nazvaný *Jivinské rapsodie*, z něhož za protektorátu vyšly tři knihy povídek: *Hrozná chvíle*, 1941, *Blesky nad hlavou*, 1942, *Srdce v bouři*, 1944). Nostalgie po

časech monarchie, ale i netradiční literární prvky do svého díla nazvaného *Moudrý Engelbert* (1940) zařadil Jaromír John. Román vybočoval z dobové produkce svými experimentálními postupy: poukazoval na stvořenost románového světa a jeho postav, obsahoval různé neliterární texty, dokumenty i obrazovou přílohu, pracoval s ironií, nadsázkou i parodií různých žánrových postupů (např. romance).

Mezi umělecky nejtrvalejší protektorátní díla patří prózy Jaroslava Havlíčka. Přináší obraz maloměstských vztahů z počátku 20. století (inspirovaný prostorem rodné Jilemnice) i zkostnatělých tradic a zvyklostí a zároveň jsou psychologickými sondami do životů hledajících postav: nezávislé ženy, která marně touží po harmonickém rodinném životě (*Petrolejové lampy*, 1944 – přepracovaný román *Vyprahlé touhy* z 30. let), či chlapce okouzleného dcerami nekonvenčního vesnického lékaře (*Helimadoe*, 1940).²

Všechny cesty vedou do Prahy

Zvláštní přitažlivost měla pro spisovatele Praha, její genius loci a kolorit tradičních pražských čtvrtí. Praha totiž byla v této době chápána jako jakýsi „národní poklad“, centrum české státnosti a národní hrdosti, a tak bylo vícero protektorátních próz situováno právě do tohoto prostoru.

Dílem převyšujícím dobovou konvenční produkci byla *Třináctá komnata* (1944) Vladimíra Neffa, který tímto románem dosáhl uznání odborné kritiky. Kromě zpracované psychologie hlavních hrdinů, dospívajících dětí ze sousedních starobylých domů a zahrad, a detektivní zápletky je výrazným rysem díla také působivě zpodoběný genius loci předrepublikové Kamy, tehdy ještě „vesnice“ v srdci velkoměsta.

Unikátní autorský styl navazující na evropský modernismus a nevyhýbající se formálním experimentům byl vlastní prózám Milady Součkové. *Zakladatelé* a *Odkaz* (oboje 1940) jsou satirické romány popisující vzestup tradiční pražské měšťanské rodiny. Rodiče i jejich děti tu však nepředstavují harmonický celek, nýbrž nucené soužití nenaplněných osobností, svazovaných dobovými konvencemi.³

Praha představovala domov a maják i pro postavy Čechů, kteří hledají úspěch v cizině, ovšem pravé štěstí mohou nalézt jen doma, ve staré vlasti. Jednou z nejpopulárnějších próz tohoto období se proto stal *Cirkus Humberto* (1941) Eduarda Basse.⁴ Historie cirkusácké rodiny vrcholí příchodem ovdovělého českého muzikanta, jehož syn Vašek se vypracuje ve známého cirkusového umělce a posléze v ideálního ředitele, takřka pohádkového hrdinu. K nebývalé oblibě knihy vedl čtenáře nejen téměř dokumentárně podaný obraz cirkusového světa, ale také poetizace cirkusového umění, jeho krásy, jakož i popis cirkusu jako rodiny, v níž má každý své místo. Češi jsou zde příznačně vylíčení jakožto zdatní hudebníci, umělci i nádeníci, vyhlášení v celém cirkusovém světě.

² Oba romány byly úspěšně zfilmovány: *Petrolejové lampy* z roku 1971 v režii J. Herze patří již k české filmové klasice, román *Helimadoe* natočil v roce 1992 J. Jireš. Viz také v tomto čísle článek N. Mlsové na s. 166–171.

³ Zajímavým dokumentem ke sledovanému období pak může být autorčin deník z roku 1939, který vyšel až v roce 1998 pod názvem *Svědeckví* a nabízí svěbytný pohled na začátek protektorátu.

⁴ Román patří k těm protektorátním dílům, kterým přineslo další popularitu úspěšné zfilmování, v tomto případě převedení do podoby stejnojmenného televizního seriálu, který natočil ho F. Filip v roce 1988.

V historických kulisách

Výrazným trendem protektorátní produkce byl boom historické prózy, jejímž cílem bylo jak pobavit a zaujmout čtenáře zápletkou v atraktivních kulisách (zejména v dílech jednodušších, konvenčnějších), tak posílit národní sebevědomí poukazem na slavnou českou minulost a následováním hodné postavy českých dějin, které se prosadily doma i ve světě. Velmi oblíbeným žánrem proto byly románové biografie, inspirované životopisy slavných osobností, a to nejen českých: velký ohlas sklídl František Kožík se svým románem *Největší z pierotů* (1939), který idealizovaně a s velkou dávkou sentimentality a patosu líčil život slavného mima českého původu J. G. Debureaua. Dílu byla kritikou vyčítána melodramatičnost a kýčovitost, avšak sklízel velký čtenářský úspěch: jen během protektorátu byl román vydán celkem desetkrát.⁵

Jedním z čtenářsky nejúspěšnějších i umělecky nejzdařilejších protektorátních děl byl výpravný román Karla Schulze *Kámen a bolest* z roku 1942 (dodnes vyšel ve 14 vydání). Zachycuje zrání i tvůrčí muka Michelangela Buonarrotiho, ale také dramata a životní zvraty mnoha dalších osobností na pozadí neklidné doby pomalu se rozkládající italské renesance a rodící se barokní spirituality.

Z běžné historické produkce se vymykaly také *Obrazy z dějin národa českého* (1939, 1940, 1951) Vladislava Vančury, stylizované příběhy mytických i skutečných osobností, které začínaly praotcem Čechem a předčasně se uzavřely – po odvezení autora do koncentračního tábora vprostřed práce – u příběhů z konce 13. století. Staré mýty a legendy převyprávěl též Ivan Olbracht ve své knize pro mládež *Ze starých letopisů* (1940).

Čtenářsky náročným historickým románem jsou *Služebníci neužiteční* Jaroslava Durycha (všechny čtyři díly vyšly až v roce 1969), jejichž námětem bylo působení jezuity Karla Spinoly v Japonsku a jeho mučednická smrt. Naopak k tradičnějším historickým příběhům patří romány *Rožmberská trilogie* Jiřího Mařánka, *Dcera královská, blahoslavená Anežka Česká* (1940) Františka Křeliny, *Osamělý rváč* (1941) M. V. Kratochvíla, novela Františka Kubky *Karlštejnské vigilie* (1944) a mnohé další.

Venkov jako zdravé jádro národa

Semknutí se zemí, touha po prostém, nezkaženém životě i vztazích a tradičním českém prostoru nahrávaly velké oblíbenosti vesnických próz. V návaznosti na ruralistická díla z 30. let vyzdvihovaly rod, půdu a poctivý vesnický život určený zemědělskými pracemi a tradičními hodnotami. Ve vesnických románech se vzdával hold obvyklé představě „zdravého venkovského jádra“ českého národa, venkovským chaloupkám, z kterých národ vzešel a k nimž se nyní vrací.

K předním dílům s vesnickou tematikou patřil román Josefa Knapa *Věno* (1944), který však oblíbené konvenční lidovýchovné ladění zpochybňoval: zachycuje soupeření dvou sousedních rodů, problematiku sociálního rozvrstvení vesnice, jež určuje

⁵ Kniha se stala předlohou stejnojmenného pětidílného seriálu z roku 1990, jehož režisérem byl I. Balada, hlavní postavu ztvárnil V. Javorský.

mezilidské vztahy, střet reality s tradiční morálkou, spory o majetek a dědictví. Na tradiční řád tu doplácí zejména postava mladé svobodné matky, která raději sama odchází z rodné vsi, aby nekazila pověst své rodiny.

Oblíbená byla taktéž próza regionalistická, soustřeďující se na poznání a oslavení „duše kraje“, jeho přírodních krás i místního svérázu, leckdy umocněného užitím krajového nářečí. Často reflektované byly horské příhraniční kraje, rybníkářské jižní Čechy či severní Morava a střet místního tradičního života s těžbou uhlí a rostoucím průmyslem. Život slezské vesnice popisoval například A. C. Nor (romány *Můj nepřítel osud*, 1941, či *Tvář plná světla*, 1943), Zdeněk Bár, Fran Směja či Vojtěch Martínek. Život v chudých beskydských vsích představily ve svých baladicky laděných románech Františka Pecháčková (*Věrnost*, 1944) a Jarmila Glazarová (*Advent*, 1939).

Téma tradičního venkovského života se objevilo i v dobově velmi populárním, avšak žánrově odlišném díle: v národopisné publikaci s prvky fabulovaného vyprávění Jarmily Glazarové nazvané *Chudá přadlena* (1940). Autorka v něm líčí tvrdý život horalů v chudých beskydských vsích. Lidové zkazky se tu mísí s nadhledem poučeného vypravěče, obrazy magických sil tu spolu s křesťanskými tradicemi tvoří podivuhodný duchovní svět svérázných obyvatel hor.

Aby byla naše charakteristika prózy let 1939–45 úplná, je nutné zmínit ještě díla, která stojí na hranici umělecké a populární literatury a která se dnes již stala čtenářskou klasikou: více než třiceti vydání, filmového zpracování (z roku 1994) a téměř zlidovění se dočkal humoristický román Zdeňka Jirotky *Saturnin* (1942), jenž vypráví o svérázném sluhovi a humorných příhodách, které svému pánu připraví. Úspěch sklízela také Věra Němotová, která pod pseudonymem Fan Vavřincová psala romány pro ženy (proslavil ji zejména humoristický román *Patsy tropí hlouposti*, známý z filmového zpracování jako crazy komedie *Eva tropí hlouposti*, 1939). Neradostné pozadí má humoristický román *Hostinec U kamenného stolu*⁶, který Karel Poláček jako Žid nesměl publikovat, avšak podařilo se jej otisknout v roce 1941 pod jménem jeho přítele, malíře Vlastimila Rady.⁷

Literatura

BRABEC, J. Antisemitská literatura v době nacistické okupace. *Revolver Revue*, 18, 2002, s. 275–301.

HOLEČEK, Lukáš: Proměny „venkovské prózy“ v české literatuře let 1939–1945. *Česká literatura*, 67, 2019, č. 4, s. 497–523.

JANÁČEK, P.; JAREŠ, M. *Svět rodokapsu. Komentovaný soupis sešitových románových edic 30. a 40. let 20. století*. Praha: Karolinum, 2003.

KOL. AUTORŮ: *Dějiny české literatury IV*. Praha: Victoria Publishing, 1995.

MOHN, V. *Nacistická kulturní politika v Protektorátu. Koncepce, praxe a reakce české strany*. Praha: Akropolis, 2018.

⁶ Zfilmován byl v roce 1948 Josefem Grusem již s uvedením pravého autora předlohy.

⁷ Studie vznikla v rámci grantového projektu GA ČR 18-14478S Dějiny české literatury v protektorátu Čechy a Morava. Při vzniku práce byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie. [on-line] Dostupné z: <<http://clb.uclb.cas.cz>>

NOVÁKOVÁ, E. *Český historický román v období protektorátu*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2012.

PAPOUŠEK, V. a kol. *Dějiny „nové“ moderny 3. Věk horizontál. Česká literatura v letech 1935–1947*. Praha: Academia, 2017.

POLÁČEK, V.; ZACH, A. (eds.). *Kniha a národ*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2004.

WÖGERBAUER, M.; PÍŠA, P.; ŠÁMAL, P.; JANÁČEK, P. *V obecném zájmu II*. Praha: Academia, Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015.

Vybrané podněty pro rodilé mluvčí z výuky české mluvnice pro cizince¹

Milan Hrdlička, FF UK

milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

Klíčová slova: čeština pro cizince, gramatika, morfologie, učení se, osvojování si, slovesný čas, onomaziologie, sémaziologie

Key words: Czech for foreigners, grammar, morphology, learning, acquisition, tense, onomasiology, semasiology

Selected Issues from the Courses of Czech Grammar for Foreigners

The article brings interesting questions discussed or asked during Czech grammar courses for foreign students of Czech Studies. It addresses verb tenses, mainly preterite and close future, numerals, etc. The focus is also on the difference between acquiring grammar and learning it.

V oblasti výuky češtiny pro cizince se pohybují bezmála čtyři desetiletí. V následujícím ohlédnutí se zastavím u vybraných podnětů, postřehů a aspektů akvizice mluvnické roviny naší mateřštiny, se kterými jsem se setkal v oborové výuce jinojazyčných mluvčích a které pokládám za nosné a inspirativní nejen z hlediska těchto nerodilých mluvčích češtiny. Vedle soustavně stoupajícího počtu žáků a studentů s odlišným mateřským jazykem na našich základních² a středních školách mám na mysli i potřebu průběžného vedení českých žáků a studentů k hlubšímu uvažování o jazyce, o relevantních souvislostech, mám na zřeteli užitečnost a obohacující rozměr i jiného úhlu pohledu na jejich mateřštinu a nespolehání se pouze na osvojenou znalost rodného jazyka, neboť může mít nežádoucí následky (viz dále).

Výuka češtiny jako cizího jazyka (tedy nejen jeho mluvnice) přináší podnětné otázky a zajímavé výzvy, vybízí k řešení netušených, doposud nedostatečně prozkoumaných a popsáných problémů a jevů. Nelehká bývá pozice vyučujícího při výuce mluvčích se slovanskou mateřštinou, popř. s její pokročilejší znalostí jako jazyka cizího (druhého), kdy se nežádka jedná o hledání shod a rozdílů mezi mluvnickými systémy příslušných jazyků³, o zamezení nežádoucího negativního transferu.

¹ Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q10, Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

² Statistická ročenka MŠMT ČR uvádí, že se jen na základních školách učilo ve školním roce 2018/2019 celkem 24 026 žáků s jiným než českým občanstvím, z toho 6 933 žáků z mimoevropských zemí.

³ Slované mívají potíže s interferencí v oblasti formální morfologie (se systémovými koncovkami jmen, s valencí jmen a sloves, s reflexivitou atd.).

Jako podstatně náročnější se ovšem jeví prezentace mluvnické roviny češtiny uživatelům s mateřštinou typologicky i genealogicky odlišnou, nezdědka neindoevropskou, mluvčím z kulturních a civilizačních oblastí nám velmi vzdálených.

Rodilý mluvčí češtiny získává znalost její mluvnice intuitivně, díky vrozeným schopnostem a dispozicím, cestou osvojování⁴, tedy nápodobou, opakováním, vytvářením analogií. Jeho induktivně nabyté poznatky se ve škole učením (racionální dedukcí) doplňují, prohlubují, usouvztažňují. Žák studuje poučení o mluvnické rovině, řídí se instrukcemi o tvoření tvarů i o jejich roli v komunikaci. Nerodilý mluvčí může postupovat obdobně. Mnozí cizinci – na ty se zaměřím především – se ale české gramatice učí. Jejich ambicí je postupně přecházet od mluvnické poučky až k její internalizaci, k vytvoření zautomatizovaného návyku při její náležité řečové aplikaci. Situaci vystihuje Dolník (2016, s. 16): „... adeпти sa učia gramatické pravidlá, aby ich potom nepotrebovali.“

Naznačený způsob akvizice mluvnického systému má na kvalitu komunikační kompetence mluvčího nezanedbatelný vliv. V této souvislosti poukazují na tři relevantní skutečnosti.

Předně se nedomnívám, že je rodilý mluvčí (tím méně nerodilý) schopen nabyt cestou pouhého živelného (neuvědomovaného) osvojování si jazyka takové kvality komunikační kompetence, aby mohl spolehlivě rozlišovat četné nuance mezi mluvnickými tvary, např. rozdíl mezi číslovkou základní vyjadřující prostý počet (*čtyři roční období*) a číslovkou úhrnnou, která signalizuje, že jde o vnitřně uspořádaný kompaktní celek (*čtyřero ročních období*). Rodilý mluvčí (ani oborový bohemista), není-li odborně poučen, nedokáže mnohdy uspokojivě vysvětlit (kupř. cizinci), jak se mluvnické formy tvoří (tvary imperativu aj.) či užívají (řečová distribuce perfektiv a imperfektiv, kdy se elementární opozice *rezultát děje* versus *procesuálnost děje* jeví jako naprosto nedostačující⁵). A do třetice: spoléhá-li mluvčí při neinstitutio-nální akvizici češtiny (osvojováním si jazyka) na kontakt s kolokviálními útvary, na běžnou mluvu, výsledkem je nutně nabytí znalosti běžně mluveného úzu, nikoliv i její prestižní variety, tedy spisovné češtiny (Hrdlička, 2019).

Následky odlišných způsobů akvizice češtiny, které zmíněná tvrzení výmluvně potvrzují, přinesla B. Bednařiková (2020). Na výpovědi *Moje nová asistentka hledala ty ztracené dokumenty celý den* sledovala vnímání její struktury i schopnost mluvčího vyvodit, které tvarové prostředky vyplývají z větné struktury a které jsou vyjádřením odrazu objektivní reality⁶. Dotazníkovou metodou byly porovnávány dvě skupiny oborových bohemistů – bakalářů, kteří ještě neabsolvovali specializovaný kurs české morfologie ani syntaxe.

⁴ Neděje se tak mechanickou nápodobou mluvnických tvarů a výpovědi (behaviorismus), ale působením geneticky získané schopnosti gramatikalizace jazyka i tvůrčí kombinatorikou jazykových prostředků (nativismus). Mluvčí na základě slyšeného (psaného) produkuje jazykově (gramaticky) správné původní výpovědi, s nimiž se v řečové praxi doposud nesešel (Šebesta, 1999). Proces učení se jazyka s procesem jeho osvojování si (zde ho chápu v užším slova smyslu, jako akvizici neinstitutio-nální, spontánní) může koexistovat a účinně se doplňovat.

⁵ Vycházím ze zkušeností z výuky v předmětu Čeština jako cizí jazyk v rámci navazujícího magisterského studia na FF UK.

⁶ Východiskem výzkumu je pojetí morfologie jako disciplíny úzce propojené se syntaxí (idea morfosyntaxe) a Mathe-siova teze o členění komunikačního aktu na akt pojmenovací a usouvztažňovací (blíže Bednařiková, 2020).

První skupinu vysokoškoláků tvořilo 15 rodilých mluvčích češtiny, druhou 8 Číňanů (studují češtinu na univerzitě v Číně a přijeli do Česka na roční pobyt). Úroveň jejich komunikační kompetence v češtině byla nízká (A2/A2+ podle Společného evropského referenčního rámce), proto dostali otázky formulované anglicky. Autorka výzkumné sondy však zdůrazňuje, že naznačené rozdíly mezi skupinami nepředstavují pro experiment zásadnější překážku. Nejedná se totiž ani o srovnání úrovně znalosti češtiny, ani o testování teoretické znalosti tvarosloví. Z výsledků vybírám následující:

V odpovědi na otázku, zda slovo *hledala* má vliv na tvar jiného slova, většina Číňanů správně vytušila, že jeho sémantika vyžaduje doplnění (realizované substantivem *dokumenty*). K témuž závěru dospěla pouze třetina českých studentů. Překvapení přinesla pasáž týkající se slova *den*. Nadpoloviční většina Číňanů (ovšem jen tři Češi) byla schopna určit, že jde o slovo nevyplývající ze struktury výpovědi (a náležitě určila pád). Čeští posluchači většinou nesprávně určili tvar daného slova, nepochopili ani jeho status. Číňané byli úspěšnější i při stanovení počtu dějů ve výpovědi, neboť správně identifikovali dva (toho byli schopni jen dva Češi): jeden vyjádřený verbem finitem (*hledala*), druhý verbálním adjektivem (*ztracené*). Bednaříková shrnuje, že nerodilí mluvčí češtiny prokázali lepší intuici i orientaci ve struktuře výpovědi; čeští bohemisté se uchýlovali k nekreativnímu, atomizovanému, formalistickému rozboru.

Kde hledat vysvětlení? Může být prosté. Rodilý mluvčí češtiny nabývá její znalost spontánně, nevědomě, o dotyčné znalosti (o systému jazyka) zpravidla moc nepřemýšlí, ani k tomu nebývá někdy nepříliš komunikačně pojatou, spíše formalistní školní přípravou soustavněji veden. Naopak mluvčí, jehož mateřštinou je čínština, jazyk od češtiny diametrálně odlišný, je při jejím náročném, kognitivně pojatém studiu nucen o věcech uvažovat, učit se řadě skutečností, domýšlet a vnímat nejruznější vztahy a souvislosti, a proto mu analýza výpovědi větší potíže nečiní. Podle mého soudu jde o výmluvnou odpověď snahám některých bohemistů roli mluvnické ve výuce bagatelizovat, upozadovat a studenty podněty k přemýšlení příliš neobtěžovat, neunavovat.

Zmíním nyní avizované vybrané podněty z výuky zahraničních bohemistů. Některé se vyznačují obecnějším dosahem, jiné jsou povahy spíše dílčí.

Za důležité pokládám úvahy o jiném než sémaziologickém popisu češtiny, postupujícím od mluvnické formy k řečovému významu (funkci) a zjišťujícím, kolik významů se na určitou formu váže. Jeho dominance je vysvětlitelná obeznameností rodilých mluvčích s řečovou funkcí gramatických kategorií a výrazným zaměřením gramatik češtiny (většina je určena jim, nikoliv cizincům) na kodifikované formy, jejichž aktivní zvládnutí působí mnohým potíže. Roli hraje nepochybně i skutečnost, že se z hlediska zpracování jeví mluvnické tvary jako podstatně uchopitelnější než „amorfní“ dimenze sémantická.

Nedoceňovaná onomaziologie postupuje opačně, od významu k formálnímu ztvárnění. Sleduje, kolik forem (a které) příslušný význam vyjadřuje, čímž současně

mluvčímu (tedy i rodilému) nabízí užitečný repertoár konkurenčních způsobů jeho řečové realizace (např. různé způsoby vyjádření rozkazu *Pište! Budete psát! Psát! Koukejte psát! Tak píšeme, píšeme! Kdybyste raději psali...* aj.), na nichž lze sledovat relevantní odlišnosti (ve stylu, frekvenci, důrazu aj.).

Ve prospěch onomaziologického postupu⁷ svědčí empirický poznatek, že je v cizojazyčné výuce výhodné postupovat od společných (univerzálních) významů a funkcí, od toho, co jazyky spojuje, k pestrému kaleidoskopu jejich formálních (morfosyntaktických) realizací v odlišných jazykových kódech. Nadto je třeba zdůraznit bázovou a primární roli propozičního obsahu výpovědi: mluvčí (pisatel) má v preverbální fázi komunikačního aktu v úmyslu vyjádřit se o „stavu světa“, o svých názorech, pocitech, náladách, a v různých jazycích má pro realizaci příslušného záměru k dispozici specifické jazykové (tedy i mluvnické) prostředky (Hrdlička, 2019 aj.).

Nezastírám, že je uplatnění onomaziologického postupu při popisu flektivní češtiny obtížné. Zdůrazňuji ovšem, že může být užitečný při prezentaci některých mluvnických kategorií a slovních druhů, např. sémanticky chudých, a proto obtížných prepozic (Hrdlička, 2000, 2009). Potíže Nečečů s jejich náležitou distribucí pramení i z monopolu horizontálního způsobu probírání české deklinace v učebnicích češtiny pro cizince (po pádech, nikoliv po paradigmatech). Např. o zařazení předložky nerozhoduje hledisko funkční (významy místní, časové, účelové, příčinné, způsobu aj.), nýbrž ryze formální, právě probíraný pád, s nímž se předložka pojí, což v učebnicích vyúsťuje ve výskyty významově nesourodých a nepřehledných množin prepozic.

Samostatné pojednání zasluhuje slovesný vid a zmíněné prepozice, jimž jsem se však již v *ČJL* opakovaně věnoval (viz i Hrdlička, 2000, 2009, 2019). Mezi další nosná témata patří slovesný čas. Z reprezentativního vzorku učebnic pro cizince vyšlo najevo, že se ve dvou třetinách po probrání přítomnosti neobjevuje předpokládaný čas budoucí, ale tvarově náročnější čas minulý.

Základní formou gramatické kategorie času⁸ je čas přítomný (Černý, 1998), odtud jeho bezpříznaková povaha vyjadřující aktuálnost *Ted pije kávu* i neaktuálnost *Když se učí, pije kávu*, budoucnost *Zítرا píšeme test z morfologie* i zachycení děje v minulosti *Panovník v roce 1348 zakládá univerzitu*. V průběhu vývoje jazyků se v nich, velmi zjednodušeně řečeno, následně utvářejí formální prostředky pro vyjádření minulosti, resp. pro zachycení dějů již završených (aorist, ev. jeho obdoby), poté formy pro vyjádření trvání dějů v minulosti (imperfektum). Přednostně se tedy rozvíjejí početnější a propracovanější časy minulé, nikoliv budoucí. Z jakého důvodu? Pravděpodobně proto, že si naši předkové snadněji a zřetelněji uvědomovali prožitou a uplynulou minulost než vzdálenou a nejistou budoucnost⁹; srov. hypotetické *Soused není doma? Tak to on bude* (= pravděpodobně) *na nákupu*.

⁷ I zde jsou četné otázky otevřené: na základě kterých kritérií stanovit počet sémantických (funkčních) celků, jak je vnitřně strukturovat aj.

⁸ Ta ovšem v primitivní fázi geneze jazyků neexistovala, k jejímu zrodu bylo nutné, aby se vyvinuly alespoň dvě formálně odlišené skupiny tvarů a významů.

⁹ To se odráží i v četných jazycích; častý způsob vyjadřování budoucího děje představuje spojení slovesa *chtít/mít* (po-vinnost) s infinitivem. V časové souslednosti se ve funkci futura užívá kondicionálu, srov. anglické *He said he would leave = Řekl, že odjede*, doslova *že by odjel* (Erhart, 1984 aj.).

V této souvislosti nelze neuvést volání cizinců po „zrovnoprávnění“, po větším zviditelnění perfekta (v naší lingvistické tradici se označuje jako rezultatív, kategorie výsledného stavu, viz Čechová a kol., 2011), které místy préteritu zdatně konkuruje, srov. běžnější *Už to mám hotový* (kol.), nikoliv *Už jsem s tím hotový*(ý). Četnost jeho výskytu je v běžné mluvě vysoká (*Už máme vyžehlíno, nakoupíno, uvaříno, uklizíno*)¹⁰, z řečového hlediska ovšem omezená, nejde o úplný systém pravidelně paradigmaticky tvořených tvarů od všech sloves (neexistuje paralela perfekta k výpovědím jako *Zůstal jsem tam; Dal jsem mu to; Jel jsem na hory* atd.).

Zatímco lze na renesanci perfekta pohlížet s určitými pochybnostmi (viz ovšem Načeva Marvanová, 2010), jako plně systémová a funkční se jeví tzv. blízká budoucnost, rozlišovaná na rozdíl od češtiny i v jiných jazycích, srov. české *Jdu si číst* s analogickým anglickým či francouzským ekvivalentem *I am going to read, Je vais lire*. Sloveso pohybu *jít* zde ztrácí svou sémantiku (dotýčný se nepřemísťuje, nikam neodchází) a slouží čistě jako pomocné sloveso k označení děje, který bezprostředně započne (*Jdu si číst = Teď hned si budu číst, Teď hned si začnu číst*).

Pozornost zasluhují také číslovky, kupř. zlomová veličina pět. Lidský mozek je schopen vnímat jednotlivé prvky do množství čtyři včetně jako jednotliviny *Vidím dva studenty, Přišli tři*; počtem pět počínaje však elementy přestávají být rozlišovány jako jednotlivé a splývají v celek *Vidím pět studentů, Přišlo jich* (= z jejich skupiny) *šest* (Hrdlička, 2015 aj.). Tento fakt se projevuje (jako v jiných slovanských jazycích) ve způsobu deklinace, ale i v jiných oblastech, čehož lze kreativně využít i při výuce českých žáků a studentů¹¹.

Opomíjet nelze ani z pohledu cizinců nepřiliš zpracované příslovečné spřežky. Jejich základem bývá slovo neplnovýznamové (předložka) s plnovýznamovým (podstatné jméno), nově vzniklé spojení však nezřídka nabývá jiného významu, někdy diametrálně odlišného, srov. *Na oko si přiložila studený obklad* × *Celou situaci řešili jen tak naoko*; *Za své kolegy ručím* × *Jejich plány vzaly zasně*. Výčet okruhů zasluhujících pozornost by mohl být ještě podstatně obsáhlejší.

Namísto závěru snad ještě jeden z nedávno probíraných jazykových oříšků, byť v pouhém náznaku: proč se v češtině říká *kilo rybízu, angreštu* (počítaný předmět v singuláru), ale *kilo jablek, banánů* (počítaný předmět v plurálu)? Rozřešení je následovné: roli hraje nestejná velikost plodů, jejich hmotnost, rozdílná distribuce po jednotlivých kusech nebo po váhových jednotkách (Hrdlička, v tisku).

Literatura

BEDNAŘÍKOVÁ, B. Jak funguje česká věta a jak to poznat? In ŠEBESTA, K.; HRDLIČKA, M. (eds.) *Čeština jako cizí jazyk na Dálném východě*. Praha: Filozofická fakulta UK, 2020, s. 144–153.

¹⁰ Pomocné sloveso *mít* je v řečové praxi frekventované, viz *Syn je nemocný* × *Syna máme nemocného, Auto je zaparkované před domem* × *Auto máme zaparkované před domem* apod.

¹¹ Mám na mysli užívání některých spojení (*dva roky, pět let*) i frazeologii, v níž zaujímá počet pět významné postavení (*Jde to s ním od deseti k pěti, Mele páté přes deváté, Je páté kolo u vozu, Nemá všech pět pohromadě, Přišel za pět minut dvanáct, Seber si svých pět švestek a vypadni, Bylo nás tam pět a půl* apod.).

- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 2011.
- ČERNÝ, J. *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubiko, 1988.
- DOLNÍK, J. Slovenčina ako jazyk materinský vs. cudzí jazyk. In PEKAROVIČOVÁ, J.; HARGAŠOVÁ, Z. (eds.) *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016, s. 13–25.
- ERHART, A. *Základy jazykovědy*. Praha: SPN, 1984.
- HRDLIČKA, M. *Předložky ve výuce češtiny jako cizího jazyka*. Praha: Karolinum, 2000.
- HRDLIČKA, M. *Gramatika a výuka češtiny jako cizího jazyka*. Praha: Karolinum, 2009.
- HRDLIČKA, M. *Vo vobecný češtině a jiné příběhy*. Praha: Karolinum, 2015.
- HRDLIČKA, M. *Kapitoly o češtině jako jazyku nemateřském*. Praha: Karolinum, 2019.
- HRDLIČKA, M. *Košík angreštu, nebo malin?* (v tisku).
- NAČEVA MARVANOVÁ, M. *Perfektum v současné češtině*. Praha: NLN, 2010.
- ŠEBESTA, K. *Od jazyka ke komunikaci*. Praha: Karolinum, 1999.
- [on-line] Dostupné z: <www.msmt.cz>

Z nové umělecké literatury

Kunderovské problémy a paradoxy

Erik Gilk, FF UP Olomouc

erik.gilk@upol.cz

Klíčová slova: česká literatura, česká próza druhé poloviny 20. století, Milan Kundera, poetika románu, dílo a odkaz umělce

Key words: Czech literature, Czech prose of the second half of the twentieth century, Milan Kundera, poetics of a novel, work of an artist

Kundera – Problems and Paradoxes

Publishing the Czech translation of Milan Kundera's (1929) French prose and two monographs on Kundera is a suitable occasion to reflect literary works and civil opinions of the best-known living Czech writer. Being aware of opposing attitudes to Kundera in Czech literary criticism we try to find an objective approach, especially with regards to Kundera's complicated relation to the Czech nation and vice versa.

KUNDERA, Milan. *Slavnost bezvýznamnosti*. Brno: Atlantis, 2020.

NOVÁK, Jan. *Kundera. Český život a doba*. Praha: Argo – Paseka, 2020.

BRIERRE, Jean-Dominique. *Milan Kundera. Život spisovatele*. Praha: Argo, 2020.

Milan Kundera (*1929) je bez nejmenších pochyb nejznámější český žijící spisovatel na světě. Od poloviny sedmdesátých let sice žije ve Francii, ale to nic nemění na jeho českém, respektive moravském původu. V posledních letech byl brněnský rodák několikrát navržen na Nobelovu cenu za literaturu, a i když byl horkým kandidátem, laureátem se (dosud) nestal. Pro český národ ani pro francouzské vládní úřady, které Kunderu opakovaně nominují, to ovšem nemusí být důvodem ke smutku, již kvůli čím dál výraznějším politickým konotacím této ceny.

Kundera je spisovatel, který přitahoval pozornost již od padesátých let, kdy se ztotožnil se stalinistickým konceptem literatury, a ještě mnohem více pak v druhé polovině následující dekády, kdy se stal předním reformním komunistou z řad umělců a inteligence (spolu s Ludvíkem Vaculíkem, Pavlem Kohoutem či Janem Procházkou).

Na konci šedesátých let, v atmosféře pražského podzimu, Kundera inicioval spor o další dějinné směřování českého národa tváří v tvář „dočasné“ přítomnosti Sovětské armády na území tehdejšího Československa. Stalo se tak ve stati *Český úděl* (Listy 1968, č. 1), vůči níž se v časopise *Tvář* (1969, č. 2) ostře ohradil Václav Havel již volbou titulu svého příspěvku *Český úděl? V polemice, do níž se zapojili další čeští intelektuálové, je dodnes patrný odlišný přístup reformního komunisty Kundery a zapřísáhlého antikomunisty Havla ve vnímání pražského jara a srpnové invaze. Kundera se domníval, že během těchto událostí dokázal český lid velkou odvahu a odolnost a že je nyní zapotřebí pokračovat v obrodném úsilí dál, a to především kulturní a duchovní tvorbou. Pateticky vyzdvihl jedinečnost české národní povahy: „[...] není na světě hned tak národ, který v podobné zkoušce obstál jako my a prokázal takovou pevnost, rozum, jednotu.“*

Havel byl při hodnocení soudobé situace mnohem střízlivější, měl za to, že veškerý politický, společenský a kulturní kvas brzy vezme za své, a vytkl Kunderovi, že jeho „nabubřelá iluze“ zastírá domácí viníky spojenecké invaze. Historie sice dala za pravdu Havlovi, avšak na přelomu let 1968 a 1969 se společenské poměry takto jednoznačně rozhodně nejevily. Mnohem závažnější je skutečnost, že zatímco Havel dokázal z událostí šedesátých let vyvodit „všechny patřičné konsekvence“ a posléze stanul v čele disentu, Kundera se zcela zpronevěřil svým slovům, když později emigroval a ztotožnil se s francouzskou kulturou: byl to přece on, nikoliv Havel, kdo považoval kulturní a uměleckou tvorbu za podstatný důvod pro existenci a samostatnost malého národa.

Přestože pečlivě připravený odchod do Francie pro Kunderu zpočátku znamenal domnělý rozchod s psaním (jak to dokládá název posledního románu psaného ve vlasti *Valčík na rozloučenou*), opak byl pravdou. Po úspěchu tří česky psaných románů (*Knihy smíchu a zapomnění, Nesnesitelná lehkost bytí a Nesmrtelnost*), které představují umělecký i myšlenkový vrchol jeho prozaické tvorby, se rozhodl psát francouzsky. Následovaly texty (*Pomalost, Totožnost, Nevědění, Oslava bezvýznamnosti*), z nichž se některé rozhodl publikovat nejprve v překladu (*Nevědění* katalánsky a poslední prózu italsky). Tyto prózy mají již zcela jiný charakter, jakkoliv jsou také založeny na ústředním tématu a jeho variování, což anticipují již jejich názvy. Jejich kompoziční struktura již není tak soudržná a promyšlená a nedodrzuje téměř hudební rozvržení do sedmi částí, což s výjimkou zmiňovaného románu *Valčík na rozloučenou* naplňují všechny česky psané prózy.

Právě pojetí jednoho variovaného tématu umožňuje autorovi považovat redukovaný soubor povídek *Směšné lásky* za román, jedná se přece o sedm variací na téma

„směšné lásky“. Nutno dodat, že podobně rozvolněnou prózu představuje Kunderův první román psaný ve Francii *Knihla smíchu a zapomnění*.

V polovině osmdesátých let se spisovatel rozhodl, že se bude nadále vyhýbat veřejnému životu, přestal poskytovat rozhovory, neúčastnil se slavnostních ceremoniálů udílení literárních cen ani občanských ocenění, po roce 1989 přilétal do své vlasti až na výjimky inkognito a setkával se jen s několika starými přáteli.

Důvod k tomuto rozhodnutí autor vyjádřil v románu *Nesmrtelnost*, který vyšel v roce 1990 ve francouzském překladu a o tři roky později v původní české verzi. Zatímco většinu z nás čeká podle Kundery malá nesmrtelnost znamenající, že na nás budou vzpomínat výhradně ti, kteří nás znali, pak pro významné osobnosti (dnešním slovníkem celebrity) je určena nesmrtelnost velká, protože památka na ně zůstane také v mysli těch, kteří se s nimi osobně neznali. Právě velká nesmrtelnost, kterou vypravěč výtečně demonstuje na Goethovi a Hemingwayovi, skýtá mnohá nebezpečí, protože životopisec nebude zajímat dílo velkých tvůrců, ale budou pitvat jejich soukromý, intimní život. Nebudou tedy zkoumat to, co „po nich zbylo“, ale jako paparazziové budou nahlížet do jejich ložnic a toalet a pátrat po intimních senzacích.

Na první pohled zní Kunderovo vysvětlení jeho rozhodnutí logicky, při hlubším zamyšlení se ovšem ukáže jako kontraproduktivní: skrývá-li se významná osobnost před veřejností a má vůči ní lehce opovrhlivý postoj, nebude biografisty tím více zajímat skrytá stránka jejího života, nebudou si klást otázky toužící zodpovědět, jaké nešvary má na svědomí? Jak uvidíme níže, právě tímto přístupem Kundera přímo nahrál na pověstný smeč Jana Nováka.

Jádro spisovatelova přinejmenším napjatého a problematického vztahu k vlasti a českému národu nejspíše spočívá ve zmíněné diskusi o českém údělu. Neoficiální literární kritika nemohla Kunderovi v souvislosti s tím, jaké názory tehdy zastával, odchod do Francie zapomenout.

Zatímco v osmdesátých letech se prozaik těšil obrovskému a pro české literáty zcela bezprecedentnímu úspěchu v zahraničí, domácí samizdat – vedle obyčejné závidy a kritiky jeho občanských postojů – vytýkal jeho dílu kýčovitost, pseudofilozofování či dokonce pornografičnost. Největší nevoli, patrnou i ve stati jinak seriózního a uměřeného kritika Milana Jugmanna *Kunderovské paradoxy* (Obsah, 1985), vyvolala *Nesnesitelná lehkost bytí*. Filmová adaptace režiséra Philipa Kaufmana z roku 1988 zajistila tomuto románu zdaleka největší věhlas, což můžeme považovat za další kunderovský paradox. Víme totiž, že Kundera byl s převedením svého díla na plátno krajně nespokojen, a to navzdory skvělému hereckému obsazení hlavních hrdinů (Juliette Binoche, Daniel Day-Lewis).

Po sametové revoluci se zdálo, že Kunderovy romány se brzy vrátí do českého prostředí. Odpovídala tomu frekvence, s níž začala vycházet jeho díla v brněnském nakladatelství Atlantis Kunderova blízkého přítele Milana Uhdeho. Po reedici *Žertu* (1991), souborného vydání *Směšných lásek* (1991) a knižní podoby divadelní hry *Jakub a jeho pán* (1992) ovšem následovaly už jen *Nesmrtelnost* (1993) a *Valčík*

na rozloučenou (1997). S delším časovým odstupem se Kundera začal do českého prostředí postupně vracet, nejprve prostřednictvím esejů vydaných v brněnském časopise *Host* a následně v brožovaných sešitcích, které ovšem neodpovídají chronologii a původnímu uspořádání esejistických souborů *Umění románu* (1986), *Zrazené testamenty* (1993), *Opona* (2005) a *Setkání* (2009).¹ Teprve v roce 2006 vyšla po dlouhých dvaceti letech *Nesnesitelná lehkost bytí* a následovaly zbývající česky psané romány *Život je jinde* (2016) a *Knih smíchu a zapomnění* (2017). Právě v případě těchto dvou románů je frapantní odlišnost kontextu, do něhož přichází jejich oficiální české vydání, od situace v sedmdesátých letech, kdy byly napsány a vydány ve francouzském překladu; jedná se o odstup čtyřicet let.

Pro řadového českého čtenáře, který neměl přístup k vydání v exilovém nakladatelství manželů Škvoreckých Sixty-Eight Publishers a nebyl ochoten či schopen číst Kunderovy české prózy v překladu, to byla vskutku tristní a téměř absurdní situace. A to zvláště když věděl, že česky psané texty jsou dostupné po celém světě prostřednictvím překladů do světových i národních jazyků (včetně slovanských) a prozaik píše další, již francouzské prózy, které jsou promptně překládány. Kundera tuto podivnou situaci vysvětloval tím, že chce pro oficiální vydání svoje starší texty přepracovat a udělit jim definitivní podobu, na což se mu prý nedostává času, neboť se dál věnuje další, již francouzsky psané tvorbě.

To by se jistě dalo pochopit, avšak když konečně vyšla *Nesnesitelná lehkost bytí*, porovnal literární historik Aleš Haman textovou verzi exilovou (1985) a oficiální (2006) a dospěl k zarážejícímu závěru. Vyjma několika minimálních formulačních úprav, které ani nestojí za řeč, vypustil Kundera z novější verze sebereflexivní pasáž popisující jeho vztah k literárním postavám. V této části, která se stala středobodem pro nejednoho vykladače Kunderova díla, se mimo jiné uvádí: „Postavy mého románu jsou moje vlastní možnosti, které se neuskutečnily. Proto je mám všechny stejně rád a všechny mě stejně děsí; každá z nich překročila nějakou hranici, kterou jsem já sám jen obcházel. Právě ta překročená hranice (hranice, za kterou končí moje já) mě přitahuje. Teprve za ní začíná tajemství, na které se ptá román. Román není konfesí autora, ale zkoumáním toho, co je lidský život v pasti, kterou se stal svět.“ Při tomto zjištění se nemůžeme zbavit podezření, že prozaik tuto klíčovou pasáž v novějším vydání pominul proto, aby zůstala pro českého čtenáře nedostupná.

Román tehdy navíc vyšel ve specifické situaci: jako reakce na pirátský překlad jeho druhé francouzské prózy *Totožnost*, kterou dodnes neznámý překladatel (vycházející evidentně z překladu anglického) nabídl na internetu volně ke stažení na jaře 2006. Tento počín je sice neobhajitelný z hlediska autorských práv, avšak byl vlastně přirozenou reakcí na Kunderovo embargo ke zpřístupňování jeho pozdějších próz. Není vyloučeno, že se autor, či spíše jeho český nakladatel zalekl možného pokračování této nezákonné praxe a zhruba půl roku po zveřejnění neautorizovaného překladu přispěchal s vydáním *Nesnesitelné lehkosti bytí*.

¹ Kunderovy původní esejistické knihy nebyly v češtině dosud vydány.

O dva roky později následovala závažnější a pro autora mnohem citlivější kauza, když časopis Respekt publikoval stať o Kunderově údajném udání začátkem padesátých let, jehož obětí byl Miroslav Dvořáček, který si následně odseděl čtrnáct let v komunistickém vězení. Kolem celého případu se strhl pro současnou literaturu nezvyklý mediální poprask, do něhož se zapojily desítky diskutujících. Nemáme zde prostor líčit celou historii problému,² uvedme pouze, že se za Kunderu postavil rovněž Václav Havel, což je vzhledem k jejich vzájemné polemice přinejmenším obdivuhodné a jednoznačně to dokládá neměnnost občanských postojů tehdy již bývalého prezidenta.

Shodou okolností vyšly v loňském roce dvě kunderovské monografie a první český překlad autorova francouzsky psaného textu. Obsáhlá kniha Jana Nováka *Kundera. Český život a doba* a umělcova poslední próza *Oslava bezvýznamnosti* přitom v anketě *Lidových novin* Kniha roku získaly svorně sedmnáct hlasů a umístily se na druhém a třetím místě.³ Vzhledem k Novákovu veskrze negativnímu až urážlivému postoji vůči Kunderovi nemohl nastat snad větší paradox.

Překlad *Oslavy bezvýznamnosti* svěřil spisovatel – při své přetrvávající nedůvěře k překladatelům – zkušené překladatelce Anně Kareninové. Ve své poznámce, z níž se s radostí dozvídáme, že spolupráce s autorem na překladech bude pokračovat, uvádí, že pracovala s deseti textovými verzemi překladu! Próza je přitom krátkým příběhem čtyř francouzských přátel, která má svým konverzačním charakterem a lehkostí vyprávění nejbližší k *Valčíku na rozloučenou* či *Pomalosti*. Oproti těmto i dřívějším dílům jsou ovšem všechny podstatné rysy Kunderovy autorské poetiky výrazně utlumeny. Ústřední téma obsažené v názvu má vlastně jen jednu podobu a není nijak variováno, nedostává se mu ani hlubšího a filozoficky podloženého rozvedení, téměř úplně absentuje Kunderova pověstná esejističnost. Postavy sice zůstávají nositeli idejí jako dříve, ale jejich charakteristika ztrácí pevné obrysy a jsou vzájemně zaměnitelné; vypravěčův reflexivní vztah k nim je jen slabě naznačen. Přestože recenzenti vesměs obhajovali mistrovo právo na nejspíše poslední vyjádření uzavírající jeho literární působení, domnívám se, že pozdní próza spíše ublížila Kunderovu kompaktnímu románovému světu. A nemůže to napravit ani vzletný doslov česko-italské literární vědkyně Sylvie Richterové, která se snaží *Oslavu bezvýznamnosti* postavit na stejnou uměleckou úroveň jako Kunderovy předchozí texty.

Monografie francouzského publicisty a muzikologa Jeana-Dominiquea Brierra (*1953) *Milan Kundera. Život spisovatele* vyšla v roce 2019 a česky ji promptně vydalo nakladatelství Argo v překladu Lucie Šavlíkové. Přestože se autor snaží o neutrální a nezaujaté stanovisko při hodnocení Kunderovy osobnosti a díla, nelze z jeho textu nevyčíst respekt až obdiv vůči českému spisovateli, který v Brierrově

² Čtenáře odkazujeme na číslo časopisu *Souvislosti* 4/2009, který čtyřmi rozsáhlými články celý skandál okomentoval a shrnul.

³ Vítězem ankety s dvaceti hlasy se stala memoárová kniha Dani Horákové *O Pavlovi* (Praha: Torst 2020), pojednávající o autorčině zesnulém manželovi Pavlu Juráčkovi (1935–1989). Tento filmový režisér a scenárista byl předním představitelem české nové vlny šedesátých let a jeho *Denky* (2003) suverénně ovládly tutéž anketu *Lidových novin* v příslušném roce.

vlasti dosáhl nebývalých uměleckých úspěchů. V některých pasážích přitom projevuje přílišnou vstřícnost vůči prozaikovi, což je způsobeno tím, že Kunderovo dílo interpretuje skrze jeho vlastní komentáře a vyjádření v rozhovorech. Obdobně, pravděpodobně okouzlen prozaikovou poetikou, postupoval renomovaný literární vědec Květoslav Chvatík v knize *Svět románů Milana Kundery* (1994).

V první části francouzský badatel chronologicky a neproblémově vykládá Kunderovy prózy, teprve ve druhé části se soustředí na ústřední témata jeho díla, z nichž je zdaleka nejzdařilejší kapitola o využití hudby, což je vzhledem k Brierrovu vzdělání pochopitelné. Autorův francouzský původ s sebou nese výhody i nevýhody. Na jedné straně využívá nových informací a zdrojů z francouzského prostředí, především když zdůrazňuje zprostředkovatelskou roli syna věhlasného pařížského nakladatele Claude Gallimarda, jenž inicioval Kunderovu cestu do Francie a výrazně přispěl k jeho úspěchu. Na druhé straně najdeme v práci nepřesnosti či faktografické chyby, obzvláště v pasážích neobjevně líčících dobový historický kontext, což bývá u prací zahraniční provenience obvyklé.

V případě Kunderova o generaci mladšího prozaického kolegy Jana Nováka (*1953) se jistě nedalo očekávat, že pojme svoji dlouho avizovanou knihu jako střízlivou a „vědecky objektivní“ monografii.⁴ Novák učinil pravý opak: k osobnosti spisovatele přistupuje s krajní předpojatostí a jeho metodou se stává „neustále podsouvat Kunderovi zavrženíhodné motivace“, jak píše trefně Ondřej Slačálek. Není divu, že Novákův devítisetstránkový svazek, věnující se přitom jen autorovým „českým letům“ (což je letos shodou okolností přesně polovina jeho života), vyvolal početnou, krajně polarizovanou odezvu. Jak uvádí Petr Šámal, bibliografie české literární vědy evidovala pouhé tři měsíce po vydání více než stovku příspěvků vztahujících se k Novákově knize.

Biografista postupuje podobně jako ve své oceňované knize *Zatím dobrý* (2004) o bratřech Mašínových, když segmentuje text do stručných, chronologicky postupujících kapitol a důsledně používá historický přezens. Se svým citem pro větnou rytmizaci textu dosáhl Novák velmi čtivého výsledku a některé pasáže, obzvláště popis sjezdu Svazu československých spisovatelů, jsou doslova strhující. Zásadní rozdíl mezi současným kunderovským hanopisem a starší knihou spočívá v Novákově protikladné zaujatosti: zatímco Kunderovi údajně „nemůže odpustit“, bratry Mašíny vynáší a heroizuje tak, že promíjí jejich zločiny.

Novák na svém opusu pracoval dlouhé čtyři roky, prostudoval obrovské množství materiálů (čemuž odpovídá počet poznámek pod čarou), z nichž nejvydatněji čerpá z archivů StB a ze vzpomínek pamětníků. Mezi nimi doslova vytěžil neuvěřitelně otevřenou a Kunderu dehonestující zpověď jeho přítele Ivo Pondělíčka (1928–2019). Známy sexuolog ovšem ještě před vydáním Novákovy knihy zemřel, tudíž není možné pravdivost jeho vyjádření ověřit. Spoléhání na tyto zdroje dokonale nahrává autorovu záměru nahlížet do Kunderova intimního života, urážet jej a vysmívat se

⁴ Krajně subjektivní pohled na Kunderovu osobnost byl Novákovi odbornou komunitou vyčítán, zatímco publicistika jej kvitovala s povděkem.

projevům jeho charakteru, lustrovat jeho činy a následně je odsoudit bez jakéhokoliv prověření jednostranných informačních zdrojů.

Přes faktografickou poctivost a barvitost líčení nelze nevidět, že Novákova kniha vydaná v roce, kdy Kundera započal druhý rok desáté dekády svého života a v lecčem je odkázán na svoji manželku Věru, je neuctivá. A to bez ohledu na to, o jak proslulé a životopisecky lákavé osobnosti pojednává. Jistě, Kundera dostal v Novákově důkladné pitvě to, co si do jisté míry sám přivodil, avšak měla přijít o dvacet třicet let dříve, aby měl příležitost se jí (s ohledem na svůj věk) důstojně bránit.

Pro svůj diametrálně odlišný přístup se obě kunderovské monografie výtečně doplňují, nejspíš proto je také vydal tentýž nakladatel. Zatímco Brierrův přístupný výklad představuje jakýsi výchozí bod a nabízí nezaujatý vhled do Kunderova románového světa spíše pro čtenáře neobeznámeného, pak Novákův předpojatý přístup je určen spíše pro čtenáře znalého (avšak také senzacechtivého), který nemá jinou možnost než zaujmout k němu vyhraněné stanovisko. Je nabíledni, který z obou přístupů je předmětu jejich společného zájmu bližší.

Literatura

HAMAN, A. Po letech doma. *Tvar*, 17, 2006, č. 6, s. 12.

ČEŠKA, J. *Království motivů. Motivická analýza románů Milana Kundera*. Praha: Togga, 2005.

CHVATÍK, K. *Svět románů Milana Kundery*. Brno: Atlantis, 1994.

KUBÍČEK, T. Milan Kundera: Nesmrtelnost. In HRUŠKA, P.; MACHALA, L.; VODIČKA, L.; ZIZLER, J. (eds.): *V souřadnicích volnosti. Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*. Praha: Academia, 2008, s. 356–366.

Kundera byl manipulátor, lže o svém životě, má na svědomí udání lidí, říká Novák. Rozhovor Daniely Drtinové s Janem Novákem. *DVTV*, 20. 6. 2020; [on-line] Dostupné z: <<https://video.aktualne.cz/dvtv/kundera-byl-manipulator-lze-o-svem-zivote-ma-na-svedomi-udan/r~0985f372b23f11eab408ac1f6b220ee8/>>

SLAČÁLEK, O. Zločinná Státní bezpečnost a její věrný spolupracovník Jan Novák. *Alarm*, 26. 6. 2020; [on-line] Dostupné z: <https://a2larm.cz/2020/06/zlocinna-statni-bezpecnost-a-jeji-vernny-spolupracovnik-jan-novak/>

ŠÁMAL, P. Jaký Pondělíček, takový Kundera. *Česká literatura*, 68, 2020, č. 5, s. 604–610.

Proč Praslovan, Neslovan, ale všeslovan?¹

Milan Hrdlička, FF UK

milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

Klíčová slova: pravopis, vlastní jméno, odvozování, skládání, spisovná čeština, zápor

Key words: orthography, proper noun, derivation, compounding, literary Czech, negation

Why Oldslav, Noslav, but panslav?

The article deals with capitalisation in compounds or derived proper nouns whose first component is not of a proper noun character (for example *Praslovan*, *Neslovan*, etc.).

Vyučující z jistého gymnázia se na nás obrátila s následujícím dotazem: „Jaké jsou zásady psaní velkého písmene u vlastních jmen jako Pračech, Nečech a podobně?“

Dotaz směřuje ke specifické skupině proprií, která jsou utvořena buď skládáním, nebo odvozováním, přičemž první komponent nově vzniklého lexému měl původně povahu obecného výrazu, zatímco jeho druhá složka je vlastním jménem, např. *Pseudočech*, *Lžidimitrij*, *Antikrist*.² Na základě kterých kritérií se při psaní počátečního písmene rozhodovat?

Pro psaní vlastních jmen, která vznikla výše naznačeným způsobem, platí v současné spisovné češtině zásada, že se u odvozených (popřípadě složených) jmen velké písmeno přesouvá z vlastního jména na začátek odvozeného (nebo složeného) útvaru, přestože příslušná předpona (či první část složeniny) povahu propria sama o sobě nemá.

Pravopisnou problematiku těchto pojmenování lze rozdělit do tří částí.

- A) Ve skupině vlastních jmen, v nichž první složka původní vlastní jméno blíže specifikuje, významově doplňuje a upřesňuje, např. *Praslovan*, *Staročech*, *Mladočech*,³ se výše zmíněný princip uplatňuje bez potíží. S psaním velkého písmene se z téhož důvodu setkáváme i u pojmenování méně častých, až okazionálních: *Arcičech*, *Ultračech*, *Rádobyčech*, *Napůlčech*, *Superčech* apod.
- B) Do druhé skupiny patří pojmenování, která vymezují etnickou či jinou příslušnost negativně, kupř. *Nečech*,⁴ *Nepražan*, *Neslovan*, *Nevropan*. Takový přístup s ohledem na již zažitou praxi respektujeme, pokládáme však za nutné poukázat na skutečnost, že se může z komunikační perspektivy jevit jako diskusní a že nebývá dodržován důsledně (srov. např. M. Grepl – P. Karlík⁵ „*K funkci výrazů*

¹ Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q10, Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

² A. Stích (Psaní jmen typu *Ultračech*, *Pseudočech*, *Naše řeč*, 63, 1980, s. 215–217) však upozorňuje, že se původní pojmenování vyjadřující jméno ďábla, Kristova protivníka, může apelativizovat a psát s malým počátečním písmenem, tedy *atikrist*, což je označení pro nevěřícího člověka, bezvěrce, neznaboha.

³ Upozorňujeme ovšem na podobu psanou s malým počátečním písmenem, tedy *staročech*, *mladočech*, která označuje příslušníka strany, hnutí aj.

⁴ Zdůrazňujeme, že dáváme přednost vyjádřením a obrátům typu *Nebyl to Čech*, nikoliv *Byl to Nečech*; *Byl to poloviční Čech*, nikoliv *Byl to Napůlčech*.

⁵ GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1989, s. 188.

typu cesta necesta, pláč nepláč, Praha nepraha...). Vedle etnické příslušnosti pojmané pozitivně (*Čech*) a negativně (*Nečech*)⁶ se může přistupovat i jiným způsobem, totiž nahlížet ji jako opozici „etnická příslušnost“ (*Čech*) a „etnická nepříslušnost“ (odtud výraz *cizinec*,⁷ nikoliv *Nečech*, povahou nevlastní jméno záporové, které by se mělo stejně jako apelativum psát s malým počátečním písmenem, blíže M. Hrdlička, 1999).⁸

Zmiňované pravidlo o psaní velkého počátečního písmene nelze uplatňovat mechanicky a přímočaře. Setkáváme se totiž s případy, které se mu vymykají a které předpokládají pisatelův předpokládají pisatelovu znalost významu (blíže citovaný A. Stich). Rozhodnutí o grafické podobě se tím přesouvá na uživatele jazyka, což je dosti ošidné, a může se stát zdrojem nejasností a potíží.

- C) Jako problémová se proto jeví třetí skupina pojmenování, kam spadají výrazy neoznačující etnicitu, nýbrž stoupence, příznivce určitého národa či skupiny národů: *všeslovan, pansláv, profrancouz*. Ne každý výraz utvořený od vlastního jména si tedy tento charakter uchová i nadále (srov. A. Stich, 1980). Podle našeho soudu však tento přístup pravopisnou situaci nežádoucím způsobem komplikuje: má-li se ve výše naznačeném duchu psát např. *pročech* (stoupenec českého národa), z jakého důvodu se nelogicky píše třeba *Antičech* (protivník Čechů)?

Je zřejmé, že i v případech, kdy se pravopisné pravidlo vyznačuje relevantními rysy jako srozumitelnost, výstižnost, snadná a pravidelná uplatnitelnost, nemusí to v řečové praxi vždy plně postačovat. Nežřídka je totiž nutné prokázat i náležitou znalost mimojazykové skutečnosti, což může klást na uživatele nemalé nároky.

Rozhledy

Valerij M. Mokienko osmdesátníkem

Mieczysław Balowski, UAM v Poznani

balowski@amu.edu.pl

V minulém roce oslavil své osmdesátiny významný ruský frazeolog, prof. Valerij Michajlovič Mokienko, dlouholetý předseda Frazeologické komise Mezinárodního komitétu slavistů, bohemista a vzácný přítel Čechů a češtiny. Profesor Valerij Michajlovič Mokienko byl vždy velmi aktivní jazykovědec a bohemista. Dodnes působí jako profesor na katedře slovanské filologie Filologické fakulty Petrohradské univerzity.

V. M. Mokienko se narodil 16. 2. 1940 v Kerči na Kerčském poloostrově na východě Krymu. V roce 1959 nastoupil na Leningradskou státní univerzitu (dnes Petrohradská univerzita), kde absolvoval slovanskou filologii a získal akademický titul slavista-filolog, specializace překladatel z češtiny, učitel ruského jazyka a literatury (филолог-славист,

⁶ V takovém případě by mohl být už jen krůček k absurdnímu závěru, že jsou Čechy v podstatě všichni obyvatelé planety, pouze s tím rozdílem, že někteří se znamenkem plus, ostatní se znamenkem minus.

⁷ Srov. jednu z možných analogií: opakem věty hlavní je věta vedlejší, nikoliv „nehlavní“ apod.

⁸ HRDLIČKA, M. Čech – Nečech? *Naše řeč*, 82, 1999, s. 269.

переводчик с чешского языка, преподаватель русского языка и литературы). V roce 1969 obhájil doktorskou práci na téma *Языковая аналýза мѣстной географической терминологии* (*Лингвистический анализ местной географической терминологии*), čímž získal vědeckou hodnost kandidáta věd (dnes Ph.D.). Tehdy se začal orientovat na slovanskou frazeologii, a proto jeho habilitační práce byla věnována této tematice (*Rozpory frazeologie a její динамики; Противоречия фразеологии и её динамика*). Po její obhajobě (v roce 1972) se stal docentem slovanské filologie. V té době se hodně věnoval i češtině a vydal knížku *Чешский язык*, (1978). Tehdy se rektor Petrohradské univerzity z důvodu většího zájmu cizinců o ruský jazyk obrátil na prof. Mokienka, aby se ujal práce na vytvoření nové fakulty – Fakulty ruského jazyka pro cizince. Po jejím vzniku v r. 1979 se profesor Mokienko stal jejím děkanem. Jeho hlavním zájmem však byla slavistika, a proto se v roce 1990 vrátil na slovanskou katedru a věnoval se otázkám slavistické frazeologie, především ruské, české, slovenské a polské.

Dodejme, že roku 1995 byl V. M. Mokienko Univerzitou Ernsta-Moritza-Arndta v Greifswaldu pozván jako hostující profesor, a od roku 1996 až do roku 2005 tam působil jako profesor slovanské filologie. V letech 1999–2001 byl také ředitelem Ústavu slavistiky tamější univerzity.

Vědecké zájmy prof. V. Mokienka nebyly omezeny jenom na frazeologii, mnoho jeho článků a knižních publikací se týkalo také etnolingvistiky, komparativní lingvistiky, slovanské dialektologie, lexikografie a lexikologie, včetně dříve propracovávané onomastiky. Tato svoje bádání prezentoval na četných konferencích uspořádaných v Rusku, v České republice, v Polsku, v Chorvatsku, v Srbsku, na Slovensku, v Bělorusku, na Ukrajině, v Bulharsku, v Německu, v Rakousku, ve Španělsku a v jiných státech, díky čemuž navázal aktivní kontakty s mnoha slavistickými odborníky v Bratislavě, v Olomouci, v Praze, v Ústí nad Labem, v Kyjevě, ve Wroclawi, v Opoli, v Poznani, ve Štětíně, v Sofii, v Bělehradě, v Záhřebu, v Greifswaldu, v Heidelbergu a jinde. Navíc organizoval frazeologické semináře věnované následujícím tématům: obecné frazeologii, slovanské srovnávací frazeologii, historické frazeologii, funkčním a stylistickým otázkám frazeologie, frazeologii a etnolingvistiky, frazémům a okřídleným slovům, a také problémům frazeologického překladu. Od samého počátku se semináře účastnili vědci z různých univerzit téměř celé slovanské Evropy. Výsledkem tohoto působení V. M. Mokienka jsou četné monografie a slovníky; přičemž na některých se zároveň podíleli jeho spolupracovníci i z jiných slovanských zemí a z Německa: *Славянская фразеология* (1980, 1989); *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник* (spoluautoři: A. K. Бирих, Л. И. Степанова; 1998, 2001, 2005); *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów* (2003; spoluautoři: Wojciech Chlebda, Swietlana F. Szulegkova); *От «А» до «Zwіckmühle»*. *Историко-этимологические комментарии к немецкой фразеологии* (2008; spoluautor: Harry Walter); *Семантическая структура фразеологических единиц русского языка* (2008); *Жизнь русской фразеологии в художественной речи. Опыт школьного фразеологического словаря* (2008), *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка* (2008).

Je třeba zde zdůraznit, že prof. Valerij Mokienko velmi často spolupracoval s Čechy a Slováky, a proto ještě připomeňme práce, jejichž spoluautoři byli Češi nebo Slováci, jako např.: *Rusko-česko-slovenská frazeokulturologická příručka* (2012, spoluautoři: J. Šindelářová a D. Baláková), *Trojazyčný rusko-česko-slovenský frazeokulturologický slovník* (2012, spoluautoři: J. Šindelářová a D. Baláková; dostupný také na <http://sociocultur.ujep.cz/frazemy>), *Лента библейской мудрости. Краткий русско-словацко-немецкий словарь крылатых слов* (2012, spoluautoři: D. Baláková, H. Walter) a také

práce, které vyšly v poslední době a týkají se didaktiky českého jazyka, jako např. *Чешский язык. Учебное пособие по развитию речи* (spoluautorka: Л. И. Степанова, Санкт-Петербург, 2010, 2019), *Говорим по-чешски. Пособие по развитию речи* (spoluautorky: Л. И. Степанова a Я. Гулюшкина, Санкт-Петербург 2016), *Чешская фразеология* (спецкурс, Санкт-Петербург, 2011, 2012) a další.¹

Není možné v krátkém článku uvést všechny publikace, protože V. M. Mokienko je autorem 243 knih (z toho 51 jsou monografie, 156 slovníky a 36 příručky) a 977 vědeckých článků, recenzních příspěvků a zpráv, publikovaných v prestižních časopisech, jako jsou *Revue des études slaves*, *Filologické vědy*, *Bohemistika*, *Slavia*, *Proverbium*, *Movoznavstvo*, *Sovětská slavistika*, *Ruská řeč*, *Russistik* a další.²

Od roku 2014 se okruh vědeckých zájmů pana profesora rozšířil o slovanskou paremiologii a paremiografii (srov. např. jeho příspěvky otištěné v *Bohemistyce* v roce 2019 a 2020). Tehdy získal grant Ключевые концепты русских народных сравнений (опыт идеографического словаря) (Klíčové koncepty ruského lidového přirovnání, pokus o zpracování ideografického slovníku) podpořený Ruskou nadací pro humanistický výzkum.

Díky společným aktivitám pana profesora a Frazeologické komise Mezinárodního komitétu slavistů se v letech 1980 až 2019 uskutečnilo více než 100 specializovaných mezinárodních konferencí o slovanské frazeologii v různých zemích Evropy.

Profesor Valerij M. Mokienko svou vědeckou činnost úzce spojoval s pedagogickou činností. Jeho přednášky a semináře byly u studentů velice oblíbené a zároveň byly vysoce ceněné, protože studentům ukazoval perspektivu jejich vědecké práce. A proto v roce 2015 získal titul „Čestný pracovník vysokoškolského vzdělávání Ruské federace“ za úspěchy v oblasti vzdělávání. Pod jeho vědeckým vedením bylo obhájeno 56 doktorských prací a 13 habilitačních prací v oblasti srovnávací slavistiky a frazeologie na Petrohradské univerzitě i na univerzitách zahraničních.

Aktivita profesora Valerije M. Mokienka se neomezovala jenom na vědeckou a didaktickou činnost. Jeho hlavní aktivita na mezinárodním poli se týkala Frazeologické komise Mezinárodního komitétu slavistů, které předsedal od r. 2003 do r. 2019. Dodnes je také členem Evropské asociace pro frazeologii EUROPHRAS (od roku 1996) a členem redakční rady několika mezinárodních slavistických časopisů, které jsou na seznamu SCOPUS (např. *Jezikoslovni zapiski*, Slovinsko, nebo *Bohemistika*, Polsko).

Za svou rozsáhlou práci byl V. M. Mokienko mnohokrát vyznamenán nejen Ruskou akademií věd (Zlatá medaile V. I. Dahla, 2019), Ministerstvem školství a vědy Ruské federace (4 ocenění) nebo rektorem Petrohradské univerzity (Победитель соцсоревнования,

¹ Stojí zde za připomenutí, že prof. V. Mokienko psal také do českých a slovenských časopisů a sborníků, jako např. Okřídlená slova v češtině jako jev kulturologický? In *Pocta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze*, Praha, 1998, díl 2, s. 247–262; Праславянская фразеология: миф или реальность? (spolu s H. Walterem), *Jazykovedný časopis*, 2019, č. 1, s. 5–32 nebo Европейские языковые параллели в „Словнику české frazeologie a idiomatiky“. In *Radost z jazyků. Sborník k 75. narozeninám prof. Františka Čermáka*, Praha, 2014, s. 124–137; Cesta jubilanta do frazeologického vesmíru, In *Frazeologické štúdie V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*, Ružomberok, 2007, s. 17–23, a propagoval česká díla v zahraničí (např. Význam díla V. Flajšhanse pro evropskou paremiologii, *Acta Slavica Estonica* [Tartu], 2013, s. 109–123). A rovněž recenzoval české odborné práce, např. *Основы общеевропейского языкового обучения (Common European Framework) в Чехии* (o knize: ŠINDELÁŘOVÁ, J. *Čeština jako cizí jazyk v evropském kontextu*, 2008), *Мир русского слова*, 2012, s. 94–98.

² Úplná bibliografie publikací V. M. Mokienka je uvedena v publikaci *Профессор Валерий Михайлович Мокиенко. Библиографический указатель научных трудов* (Санкт-Петербург, 2020; sestavili: E. I. Zyкова, H. Walter, a L. Štěpanova). Srov. také příspěvek KOTOVA, M.; RAINA, O.; ZYKOVA, E. *For the 80th anniversary of Professor Valeriy Mikhailovich Mokienko*, *Bohemistika*, roč. 20, 2020, s. 289–297.

За отличные успехи в работе, získal několik cen rektora za vědecké publikace, bronzovou medaili Filologické fakulty Petrohradské státní univerzity, a naposledy loni mu bylo předáno Благодарственное письмо), ale i českými univerzitami, jako Univerzitou Karlovou (čestná medaile, 1985), Univerzitou Palackého v Olomouci (čestná medaile a vyznamenání, 1996, 2000; čestný doktorát – 17. ledna 2007), Pedagogickou fakultou Hradec Králové (čestná medaile, 1991) za rozvoj vědeckých kontaktů a úspěch ve slavistice a polskou Štětínskou univerzitou (čestná medaile, 2003). Němci rovněž ocenili jeho podíl na rozvoji výzkumu evropské frazeologie. Ministerstvo školství Mecklemburgie-Vorpommern ho vyznamenalo za výzkumnou činnost v Německu (v roce 2000 a 2005), Univerzita Ernsta-Moritze-Arnda v Greifswaldu mu udělila titul čestného profesora a Hamburská asociace učitelů ruského jazyka ho vyznamenala dvakrát, v roce 2018 a 2019. Byl také oceněn Mezinárodním komitétem slavistů za aktivní práci ve Frazeologické komisi MKS (2005).

Životní jubileum češtinářky Květy Rysové

Jiří Hasil, FF UK

Jiri.hasil@ff.cuni.cz

V dobách starého Rakousko-Uherska i v dobách prvorepublikových bývalo dobrým zvykem, že se učitelé působící na tehdejších základních a především středních školách kromě své pedagogické činnosti intenzivně věnovali i činnosti odborné. Řada jejich prací je dodnes součástí odborných knihoven a bylo a je na ně odkazováno v dalších odborných pracích. Mnozí z nich se stali úspěšnými regionálními badateli ve svých oborech a někteří přednášeli i jako mimořádní či soukromí docenti na vysokých školách. Ti nejlepší pak přecházeli na fakulty jako docenti řádní. Odborná badatelská činnost učitelů přispívala k vysoké společenské i odborné prestiži celého učitelstva, které tak též udržovalo kontakt se svým vědním oborem a toto jejich působení se promítalo i do jejich činnosti pedagogické.

Bohužel dnes již tato praxe není obvyklá a učitelé na základních i středních školách se zavalení i bující administrativou věnují pouze pedagogické činnosti.

Jedním z těch učitelů, kteří i dnes navazují na praxi svých prvorepublikových předchůdců a vedle pedagogického působení se věnují i činnosti badatelské, je i středoškolská profesorka Květa Rysová, jež 21. 3. tohoto roku oslavila své životní jubileum.

Květa Rysová se narodila před šedesáti lety ve Strakonících a tomuto regionu zůstala věrna po celý svůj život. Po středoškolských studiích odešla v roce 1979 studovat do Prahy na Filozofickou fakultu UK obor učitelství češtiny a němčiny. Zde se setkala s řadou inspirativních pedagogů, například s Emilem Skálou, Alenkou Šimečkovou a Evou Berglovou na germanistice a s Milanem Romportlem, Josefem Hrbáčkem, Jaroslavou Janáčkovou, Věrou Formánkovou, Karlem Hausenblasem, Hanou Hrdličkovou a Janou Jančákovou na bohemistice. Především ale byla ovlivněna Marií Čechovou, pod jejímž vedením napsala i svou diplomovou práci a která nasměrovala její pozornost ke stylistice, didaktice a k didaktice slohu. Fakultu absolvovala v roce 1984 a Marie Čechová se stala celoživotní rádkyní a mentorkou Květy Rysové a není náhodou, že se v letech 2007–2010, kdy Rysová studovala v doktorském studiu na katedře bohemistiky UJEP, Marie Čechová stala její školitelkou. Titul Ph.D. Květa Rysová obhájila v oboru Teorie

vzdělávání v bohemistice v roce 2010 („malý doktorát“ jí byl udělen na FF UK již v roce 1985). Svou doktorskou práci publikovala v roce 2011 pod názvem *Čtení a kultura vyjadřování* (PF UJEP, Ústí nad Labem, 2011).

V letech 1984–1991 učila češtinu a němčinu na strakonickém gymnáziu a v letech 1991–2004 pedagogicky působila na Základní škole TGM v Sedlci, aby poznala i práci učitele na základní škole a aby mohla sledovat vývoj svých dcer, které nasměrovala k hlubšímu zájmu o bohemistiku. Od roku 2004 až dosud učí opět na gymnáziu ve Strakonících.

Odborná činnost Květy Rysové je rozsáhlá. Je autorkou monografie, učebnice češtiny pro střední školy a téměř dvacítky článků publikovaných v našem časopise.¹ Pravidelně se od roku 1987 zúčastňovala mezinárodních konferencí pořádaných katedrou bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem a své příspěvky publikovala v konferenčních sbornících (podnětné příspěvky z pera Květy Rysové najdeme v jedenácti z nich). Ve svých publikovaných pracích zúročuje své zkušenosti z výuky stylistiky a především z didaktiky slohu, zajímá se o implementaci Rámcových vzdělávacích programů do pedagogické praxe jednotlivých škol i o tvorbu Školních vzdělávacích programů. Rozsáhlá je i její činnost lektorská a recenzní. Pravidelně zasedá v okresních a krajských porotách Olympiády v českém jazyce, zasedá v odborných komisích MŠMT ČR, spolupracuje s Pedagogickým centrem v Českých Budějovicích. A v roce 1999 byla povolána do redakční rady časopisu *Český jazyk a literatura*, v níž aktivně pracuje dodnes.

Květa Rysová je příkladem učitelky, která se, sledujíc vývoj v současné bohemistice a didaktice, neustále zdokonaluje s cílem co nejlépe vzdělávat své žáky a předat jim to nejlepší, co sama během své pedagogické dráhy získala. V neposlední řadě se snaží u svých žáků probouzet zájem o češtinu a úctu k ní.

Do dalších let přejeme PhDr. Květě Rysové, Ph.D., hodně zdraví, sil, hodně elánu do další práce a mnoho zvědavých žáků. Ať se jí daří i v osobním životě a ať má radost ze svých žáků i dcer – bohemistek!

Z literárního muzea: Sofie Podlipská

Martin Hrdina, ÚČL AV ČR

hrdina@ucl.cas.cz

Jméno Sofie Podlipské se připomíná jen zřídka, povětšinou ve spojení se jménem její sestry, slavnější spisovatelky K. Světlé, nebo se zetěm J. Vrchlickým. V těchto rodinných konstelacích ji připomnělo několik drobnějších próz, fraška M. Urbana *Trochu lásky* (2003) a v poslední době také edice pamětí Vrchlického bratra B. Frídy.

Sofie přišla na svět 15. května 1833 v pražské kupecké rodině Rottů. Základního vzdělání se jí dostalo v německy a francouzsky vedených školách, na které navázala s pomocí domácích učitelů intenzivním samostudiem. Vedle němčiny a francouzštiny si osvojila ještě angličtinu a slovanské jazyky. Měla rozhled po významných evropských literaturách, zajímala se také o filozofii a vědeckou produkci. V roce 1858 vstoupila do manželství

¹ Z poslední doby jmenujme např.: Charakteristika výsledků písemných maturitních prací z českého jazyka. *ČJL*, 68, 2017–2018, s. 157n.; K nové maturitě. *ČJL*, 60, 2009–2010, s. 26n.; Návrh školního vzdělávacího programu pro 4. roč. SŠ. *ČJL*, 58, 2007–2008, s. 1n.; Propojení jazyka, slohu a literatury ve výuce českého jazyka. *ČJL*, 58, 2007–2008, s. 137n.

s Josefem Podlipským, lékařem a českým vlastencem, který se o několik let později stal poslancem zemského sněmu. Do veřejného života s ním vstoupila i Sofie, přestože se brzy stala matkou dvou dětí. Rušným byl pro ni zejména poválečný rok 1867: na jaře uvedla přednáškou bazar na podporu Národního divadla a na podzim 8. listopadu spolu s několika dalšími ženami demonstrovala své vlastenectví položením věnce poblíž Bílé hory. Na místo strážné v těch dnech policí se dámy vypravily ve smutečním oděvu, což mělo v případě Podlipské dvojí příčinu – už několik týdnů byla mladou vdovou.

Na manžela, s nímž intelektově souzněla, Podlipská vzpomínala v dobrém, byť s ním zažila i krušné chvíle. V době, kdy mu jako ručiteli za nesplácený cizí dluh hrozilo vězení, namočila pero jen pro výdělek. Snad si v těch chvílích vzpomněla na přítelkyni z mládí B. Němcovou, v jejímž životopisu ještě po letech uvedla, že vznešená literární práce se jí pod vlivem okolností změnila v robotu. Poznámka Podlipské byla podepřena trpkou zkušeností ženy, pro niž se po smrti manžela literatura stala především zdrojem obživy. Podlipská psala tak intenzivně, až se jí postupně v obou rukou rozvinula písarská křeč. Je to patrné i z deníků, do kterých ukládala záznamy o svých myšlenkách, pocitech a činech. Její život byl vyplněn prací, výchovou dětí a setkáváním s lidmi. V kroužku mladých umělců, které zvala na domácí zábavy, vyhlédla manžela pro dceru Ludmilu, nadějného básníka Vrchlického, a v rušné domácnosti s nimi pak žila až do své smrti 17. prosince 1897. Byla na blízku sestře Johanně (Karolině Světlé), s níž působila v Ženském výrobním spolku, a pracovala i pro řadu dobročinných podniků, jako například Ochranu opuštěných a zanedbaných dívek. V této souvislosti navštěvovala pražské i venkovské domácnosti od nejchudších až po domy bohatých podnikatelů, kteří na činnost spolků přispívali – všude tam také vyhledávala a nacházela inspiraci pro své psaní.

Její literárním debutem byly verše ve známém almanachu *Máj* (1858), dále už ale psala jen prózu. Zaměřila se nejprve na mládež, pro kterou napsala mnoho povídek, a v *Listech staré vychovatelky* (1868) i dalších výchovně zaměřených publikacích předkládala dospívajícím dívkám vzory chování v různých životních situacích. V průběhu literární dráhy trávající téměř čtyři desetiletí napsala také řadu románů, historických i ze soudobé společnosti, a vyzkoušela si žánr fantastické novely. Čtenářky a čtenáři jejich knih oceňovali věrohodné charakteristiky postav a příběhy, jejichž protagonisté směřovali k životu v prostředí harmonických vztahů. Podlipská je vyprávěla čtenářsky schůdnou formou ideálního realismu, vyhýbajícího se extrémům v látce i způsobu jejího podání, a z mezí téměř nevybočovala ani v osmdesátých a devadesátých letech 19. století, kdy už byla tato poetika považována za zastaralou.

V roce 1892 se v České akademii věd a umění ucházela o cenu za román *Lidské včely*, který v připojeném autoreferátu označila společně s romány *Anna* a *Mraveniště* jako „studie všednosti“. Získané ocenění za dílo, které před otiskem ve Květech marně nabízela nakladatelům, jí přineslo na jedné straně satisfakci, na druhé straně výtky mladých kritiků bojujících proti literárnímu establishmentu. A. Procházka napsal, že pověst Podlipské jako výborné a myšlenkově bohaté spisovatelky je nezasloužená, a J. Karásek označil její román *Mraveniště* za literární zbytečnost. Uznalá slova přišla až po smrti Podlipské v úvodu k vydání její korespondence s J. Vrchlickým. Podle F. X. Šaldy Podlipská sotva kdy napsala lepší prózu než v těchto dopisech, které jí ukazují jako ducha oddaného básnické tvorbě. Její rozbor Vrchlického básní Šalda považoval místy za úsměvné, ale „přece správné a pravdivé ve vyšším smyslu slova, jasnozřením a hlubokozřením lásky, která již pohledem svým rozdává život, sílu, radost, sebedůvěru“.¹ Veřejně se Podlipská o literatuře vyjadřovala sporadicky, vesměs v přednáškách pro ženské publikum věnovaných

dílům, která prověřil čas. Pozoruhodné je např. její zamyšlení o postavách Dona Quijota a Oblomova, které vnímala jako svržené titány, ztracené na cestě za svými ideály v prachu všednosti. Do protikladu vůči nim postavila šťastné manžele z *Oblomova* Olgu a Štolce, kteří našli „stezičku pravého směru životem, aby se vyhnuli výstřednostem a unikli malomyslnosti, aby pomohli svými skrovnými silami věku svému kupředu, kam srdce lidstva nás dohání, na kteréžto příkré a mlhavé dráze donkichotové v nesmyslném chvatu lebky si roztrhávají o balvany, jež nám cestu zatarasují, kdežto oblomové u těžké překážky v předčasný hrob své schopnosti zahazují a sami doň klesají, nepochopí-li, že jest práce sama sobě účelem v dobách, kde chorý duch lidstva pochybuje o účelech tvorstva“.²

Podlipská zde in nuce vyjádřila své přesvědčení, že základem kultury je láska k práci. Je otázkou, nakolik ke zformování této klíčové souřadnice jejího života i díla přispěl například Goethe, jehož tvorbou se sytila od mládí. Svému Faustovi dal Goethe nakonec poznat uspokojení v činnosti, třebaže byla marná. Podlipská patrně tušila, že její dílo je na rozdíl od díla německého klasika spojeno až příliš úzce s aktuálním světem, ke kterému se v něm obracela, jehož hodnoty vyznávala a jehož mravy chtěla upevňovat, a že s proměnou tohoto světa přestane být čteno. Literární práce, které snad spíše mohly čelit zapomnění – sbírku aforismů a reflexe historického vývoje lidstva *Živá slova* –, se jí ale nepodařilo publikovat. Snažila se být nad věcí – v dopisu přítelkyni Irmě Geisslové napsala: „Čas je mi teď, v mých letech po tom půlstoletí duševní práce, čímsi vedlejším. Moje myšlenky věší se tak rády do věčnosti mezi hvězdy a ten čas zde dole, který mi tak utekl, co je ten? Okamžik zdá se mi vším. Okamžik bývá náš. Co je za ním, není více naše. Co je před ním, dokonce nám nepatří.“³

Literatura

Přínos Jihočeské univerzity k poznání barokního období

Naděžda Kvítková

nadezdakvitkova@seznam.cz

Okruh badatelů Jihočeské univerzity se brzy začal zabývat poměrně dlouho opomíjeným obdobím baroka. Již v r. 1998 vyšla práce kolektivu tamějších bohemistů *K jazyku a stylu českých barokních textů I*. V r. 2000 vyšel II. díl téhož titulu. Významným mezníkem s širokým dosahem se stala kolektivní monografie z r. 2010 *Slovesné baroko v středoevropském prostoru*, v níž se pokusily editorky volbou autorů z našich i zahraničních univerzit a akademie věd „zkoumat a hodnotit jazyk a styl barokních autorů, postihnout jazykovědný a literárněvědný přínos jednotlivců, seznámit odborníky i veřejnost s některými méně známými literárními žánry“.

V současném Ústavu bohemistiky Filosofické fakulty Jihočeské univerzity se velmi iniciativně náročného úkolu ujala zejména Marie Janečková, která kolem sebe

¹ BRTNÍK, V. (ed.) *Dopisy Jaroslava Vrchlického se Sofií Podlipskou z let 1875–1876*. Praha, 1912, s. LXXVI.

² PODLIPSKÁ, S. Cervantesův Don Quixote a Oblomov Gončarova. *Světovzor*, 20, 1886, č. 26b, s. 822.

³ HRDINA, M. (ed.) *Šeřík a růže. Korespondence I. Geisslové a S. Podlipské 1883–1897*. Praha, 2017, s. 163.

soustřeďovala okruh doktorandů, a tak vznikly kolektivní monografie s charakteristickými citátovými názvy *V nuznej slávě, v slavné nouzi* s podtitulem *Svět Ondřeje Jakuba Františka de Waldta* (2011); *Růže prší krásná... Disputace o barokním jazyku a (chválo) řeči* (2016) a *Tratíme se jak dým v brzce... Kazatelé 17. a 18. století jako ochránci a pěstitelé jazyka* (2020). Poslední z uvedených kolektivních monografií se pokusíme blíže charakterizovat. Vznikla pod vedením M. Janečkové a obsahuje příspěvky Z. Kalinové, M. Klimešové, J. Kameníka, M. Maturové a M. Sochorové.

Publikace obsahuje tři základní části. Nejobecnější zaměření má první část týkající se kazatelů 3. a 4. generace (3. generaci představují Daniel Ignatius Nitsch, Štěpán František Náchodský, Pavel Josef Axlar, Bohumír Hynek Josef Bilovský, 4. generaci Jan Damascenský Marek, Ondřej František Jakub de Waldt a Fabián Veselý). Kazatelé se vyznačovali úsilím o posílení náboženského cítění věřících a zejména snahou o jejich mravní povznesení. Pro uvedené kazatele je příznačné citlivé vnímání sociálních vztahů, kritika morálky, zejména opilství, výchovy dětí, jakož i živý vztah k české zemi.

Druhá obsáhlá část publikace je věnována slovní zásobě, zvláště slovtvorbě. Zajímavé je, že autorky Z. Kalinová a M. Klimešová pracovaly nejen s materiálem uvedených barokních kazatelů, ale vzaly také v úvahu lexikální zdroje z děl J. A. Komenského. Ukazují se tak významné souvislosti a objektivnější výsledný pohled na toto období.

Dílčí první oddíl věnovaný substantivům zpracovala velmi zodpovědně a pečlivě M. Janečková. Rozlišila, zda jsou určitá slova uplatňována u četných autorů, nebo se nacházejí pouze u jednoho z nich. Zajímavě sledovala užití výrazů nociónálních a expresivních. Ukázala, že kazatelé se projevíli jako velmi nápadití při tvorbě expresivních složených pojmenování, která sloužila ke kritice lidských neřestí.

Druhý oddíl zaměřený na adjektiva dobře ukazuje návaznosti tohoto slovního druhu na starší období, jakož i na souvislosti J. A. Komenského se sledovanými barokními autory. Třetí oddíl sleduje několik zvolených adverbíí, jejich obměny a zejména vývoj jejich funkcí. Důležitým zjištěním je, že sledovaná příslovce nabývají funkci částic nebo spojovacích prostředků již v barokním období.

Samostatně působí v tomto společenství příspěvek, který se věnuje jednomu morfolo- gickému okrajovému jevu, a to antepreteritu. Sledováním konkrétních literárních děl přímo z barokních tisků bylo zjištěno, že všechna shromážděná data ukazují antepreteritum jako zcela marginální prvek už v barokní češtině.

Knihu uzavírá celek věnovaný Ondřeji Jakubu Františku de Waldtovi jako jihočeskému kazateli. Obsahuje pojednání o nářečních prvcích v kázáních, sleduje vlivy hláskoslovné a tvaroslovné, jakož i ovlivnění slovní zásoby nářečnickými výrazy českými i rakousko- bavorskými. Samostatně jsou pojata ze slovní zásoby deminutiva. Ta autorku zaujala, protože byla pro de Waldta oblíbeným jazykovým prostředkem a jsou tak nepostradatelnou součástí jeho kázání. Za velmi zdařilou a záslužnou studii považují v současné době opomíjenou tematiku, a to lexikální vyjádření smrti v de Waldtových kázáních. Jsou to přívlastky, např. smrt *přebořká*, *barbarská* aj. Samo substantivum smrt bývá atributem spojení *hodina smrti*. Nejfrekventovanějším slovesem je *umřít*. Autor tak bere v úvahu všechny možné aspekty smrti, jak z náboženského, tak i světského hlediska.

Publikace se tak čestně řadí mezi ostatní práce věnované baroknímu období. Přinesla některá nová zjištění a v mnohém potvrdila význam předcházejících prací Jihočeské univerzity. Posuzovaná kniha je důkazem, že i doktorandi pod vedením zkušené školitelky mohou vytvořit zajímavé a cenné práce. Kniha může posloužit učitelům i na střední škole.

i-učebnice

- využijete ve třídě i při distanční výuce
- kompletní obsah tištěné učebnice, pracovního sešitu i příručky učitele
- navíc videa, animace, audionahrávky, pracovní listy, odkazy a další funkce

i-pracovní sešity

- procvičujte ve třídě na tabuli
- výsledky na jedno kliknutí
- ideální v kombinaci s tištěnými pracovními sešity
- odkazy na interaktivní cvičení
- pracovní sešity pro práci ve třídě i pro distanční vzdělávání

AKCE: při nákupu 15 ks UČ = roční multilicence i-UČ ZDARMA

AKCE: při nákupu 15 ks PS = i-PS na rok ZDARMA!

Vyzkoušejte **ZDARMA DEMO** i-učebnice nebo i-pracovního sešitu na www.flexibooks.cz/demoverze.

From the contents

To move or not to move the gender motion surnames in Czech?

Patrik Míter 157

Innocent – Guilty (In Erben's tracks...)

Nella Mlsová 166

On the Textbook Reviews or *Isn't your Director a Despicable Person?*

Stanislav Štěpánik, Jana Vlčková-Mejvaldová 171

Finding the Way to the Protectorate Prose. The most distinct tendencies and works of art

Alena Šidáková Fialová 182

Selected Issues from the Courses of Czech Grammar for Foreigners

Milan Hrdlička 188

Kundera – Problems and Paradoxes

Erik Gilk 193

Why Oldslave, Noslave, but panslave?

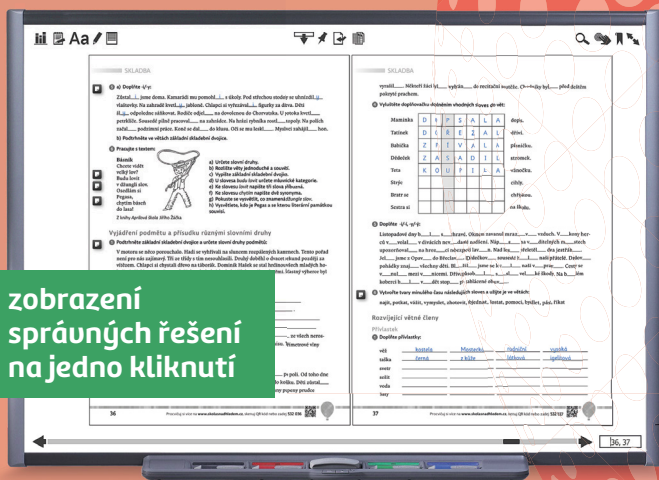
Milan Hrdlička 200

Interaktivní pracovní sešity pro učku ve třídě

flexi
BOOKS

NOVINKA

praktický doplněk učitele k procvičování s tištěnými hybridními pracovními sešity při využití interaktivní tabule

zobrazení správných řešení na jedno kliknutí

uhodně jak pro skupinovou práci, tak pro individuální přístup

Přepište kód nebo naskenujte QR

K hybridním pracovním sešitům navíc online ZDARMA:

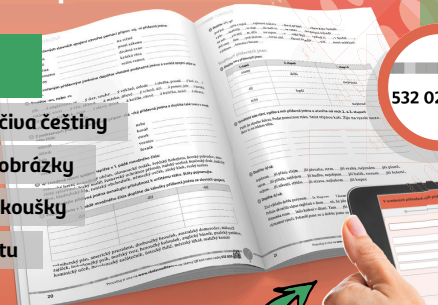
další úkoly pro lepší zvládnutí učiva češtiny

kuízy, doplňovačky, schémata s obrázky

pozvolná příprava na přijímací zkoušky

souhrnný test ke každému tématu

řešení všech úloh ke stažení

Procvičujte a okamžitě získejte výsledky

www.flexibooks.cz
www.skolasnahledem.cz

ŠKOLA
S NADHEDEM